

МАЪРУФЖОН ЙЎЛДОШЕВ

ЧЎЛПОН СЎЗИНИНГ СИРЛАРИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2002

Ушбу рисолада асримиз тонгининг ёруғ юлдузи бўлмиш Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги лингво-поэтик қонуниятлар очиб берилган. Муаллиф Чўлпоннинг сўз қўллаш маҳоратини тадқиқ этиш орқали адибнинг эстетик оламига кириб боради. Унда «Кеча ва кундуз» романида қўлланган ибора, мақол ва маталларнинг бадий-лисоний хусусиятлари чуқур ўрганилган. Шунингдек, бадий тасвир воситаларининг асардаги мавқеи ҳам гоаят қизиқарли таҳлил этилган.

Й64

Йўлдошев, Маъруфжон.

Чўлпон сўзининг сирлари.—Т.: «Маънавият»,
2002.—80 б.

ББК 83.03(5У)

Й 4702620204—3— 34—02
M25(04)—02

© «Маънавият», 2002

СЎЗ БОШИ

Минг йиллик адабиётимиз тарихида тилимизнинг бепоён имкониятларини ўзида ҳолис тажассум этган бадиий асарлар бениҳоя кўп. Аммо мустабид тузум даврида миллий истиқлол ғояларини куйлаган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби йирик сўз санъаткорларининг ижодларини ўрганишга йўл берилмади. Юртимиз истиқлоли бу йўлдаги барча ғовларни олиб ташлади. Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ мамлакатимиз Президенти И. Каримов шундай деган эди: «...Мустабидлик замонида халқимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган мўътабар инсонларнинг номлари бирин-кетин тикланыпти. Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймоларнинг маънавий мерослари бугун халқимиз бисотига қайтмоқда».

Ўзбек филологиясида бадиий тил муаммолари, хусусан, бир қанча адиблар бадиий асарларининг лингвопоэтикаси масалаларига бағишланган анча-мунча тадқиқотлар яратилган. Аммо таъкидлаб ўтиш жоизки, бадиий тил бобида беназир ибрат мактабини яратган Чўлпондай улкан санъаткор асарларининг тили ҳозирга қадар лингвопоэтик нуқтаи назардан ўрганилмаган. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романини адиб бадиий тил маҳоратининг чўққиси дейиш мумкин. Атоқли ўзбек ёзувчиси А. Қаҳҳор «Вопросы литературы» (1967, №6) журналининг «Адабиёт ва тил муаммолари»га бағишланган анкета саволларига жавоб берар экан, «шоир насри» ҳодисасига ёрқин намуна сифатида Чўлпоннинг айни романини эслайди (1967 йилда!): «Кеча ва кундуз» йирик шоир томонидан айни балоғат ёшида ёзилган романдир: бу чиндан ҳам ўзига хос лирик қурилишга эга асарки, унда (қаҳрамонлар) кайфият(и) баёндан устун келибгина қолмасдан, балки ундан гўё ажралиб, кўтарилиб, илгарилаб, баённи ўз ортидан эргаштириб боради. Бунга қандай эришилган — топиш маҳол. Албатта, бу ҳаётни ўзига хос идрок этишнинг натижаси,

бирок ўша ўзига хослик нимада? Мана муаммо!». Бу ўзига хослик Чўлпоннинг халқ тилидан унумли фойдаланишидаги юксак маҳоратида кўринади.

НАСРДАГИ СЎЗ НАЗМИ

Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири Абдулҳамид Сулаймонқул ўғли Чўлпон (1897—1938) бадиий тил бобида ўзига хос мактаб яратган сўз санъаткоридир. Унинг бетакрор тил маҳорати жуда кўп ёзувчиларга ибрат бўлганлиги ва бундан кейин ҳам бадиий сўз оламига қадам қўядиганларнинг неча-неча авлодлари бу бадиий мўъжиза сирларидан самарали сабоқ олмоғи шубҳасиз.

Аввало таъкидламоқ жоизки, Чўлпон ўзининг баракали бадиий ижоди билан ўзбек адабий тилининг ривожига ва бойишига жиддий ҳисса қўшган ҳассос адибдир. Унинг шеърӣ, насрий, драматик, публицистик ва бошқа асарларида ўзбек тилининг гўзаллиги, бойлиги, туганмас ифода имконлари ўзини тўлиқ-намоён этган. Бу асарларни ўқиганда, маҳоратли адибнинг ўзбек халқ тили хазинасини нечоғли тугал эгаллаганлигига, бетакрор сўз ижодкори сифатида бу хазинадаги унсурларни ўз бадиий ниятига мувофиқ тарзда сайлай билганига, тилдаги товланишларга янада сайқалу жило бера олганига, бу бирликлардаги маъно инжаликларидан жуда усталик билан фойдалана олганига такрор ва такрор амин бўлмоқ ва ҳайратланмоқ мумкин.

Назм — тил, хусусан, сўз ўзининг бутун ифода имкониятларини, оҳангу мусиқасини ҳам, маъно товланишию инжаликларини ҳам, турфа муносабату ҳаракатини ҳам намойиш эта оладиган синоатли саҳна. Бу саҳнанинг моҳир санъаткорлари бизнинг минг йиллик адабиётимизда беҳисоб бўлиб, уларни қадим Мовароуннаҳру Хуросоннинг покиза осмонидаги мангу ярқироқ юлдузларга менгзаш мумкин. Тайинки, бу юлдузлар силсиласида Чўлпоннинг алоҳида ўрни бор. Шеърни «ипакдан кўйлак кийган тил» деб билган Чўлпон назмининг тили ўзига хос шундай бетакрор ва назокатли дунёки, унда ҳар бир сўз мунтазам маъно-мазмун, тиниқ образ, яхлит бадиият учун куюниб яшайди.

Албатта, назмда сўз, оҳанг ва маъно рақси учун имконлар сўнгсиз. Аммо насрда бу имкониятлар назмга нисбатан унчалик катта эмас. Шунга қарамасдан, Чўлпон насрда ҳам

айни имкониятларни мукаммал ва мунтазам топа билган, уларни ишга сола олган улкан сўз устасидир.

Чўлпоннинг бутун ижодида «Кеча ва кундуз» романи нафақат гоёвий-бадий жиҳатдан, балки поэтика ва бадий тил маҳорати жиҳатидан ҳам алоҳида ўрин тутади. Ёзувчи бу асарини ўз ижодининг сўнгги паллаларида яратган, бу ҳақда турли қарашлар бор, аммо адиб ижодини чуқур тадқиқ этган адабиётшунос Д. Қуроновиқнинг кўрсатишича, романиқнинг 1933 йилда тутатилгани ҳақиқатга яқинроқ (Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси, 1997). Шунинг учун ҳам Чўлпон бу пайтгача бадиият борасида тўпланган барча тажрибаларидан ушбу романи ёзишда тўла фойдаланган. Бу ҳақда Д. Қуронов мана бундай деб ёзади: «Маълумки, кўп мутахассислар романи ўзида ҳар учала адабий турга ҳос хусусиятларни уйғунлаштирувчи синтетик жанр деб ҳисоблайдиларки, бу хил қараш жиддий асосга эга. «Кеча ва кундуз» романиқнинг бошларида кузатилувчи сюжет ривожидаги драма сюжетига ҳос шиддат, қаҳрамонлар руҳиятини очишда кузатилувчи драмага ҳос усуллардан кенг фойдаланилгани, диалогларнинг юксак маҳорат билан яратилгани фикримизнинг далилидир. Айна пайтда, Чўлпон рус ва Европа адабиётидан таржималар қиларкан, улардан ижодий таъсирлангани, ўргангани табиий. Шу маънода, «Кеча ва кундуз»га Чўлпоннинг шеърият, наср, драматургия, таржима соҳаларидаги изланишларининг маҳсули, уларда эришган ютуқларини ўзида мужассам этган асар деб қарашимиз мумкин».

Ана шу мулоҳазалардан келиб чиқилса, «Кеча ва кундуз» романини Чўлпоннинг бадий тил маҳорати борасидаги бетакрорлиги, ўзига ҳослигини кўрсатиб бера оладиган хира тортмас кўзгу дейиш ўринлидир.

ЧЎЛПОН ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Бадий асар тилини умумхалқ тилидан тамоман ажратиб олган ҳолда ўрганиб бўлмаслиги табиий.

Маълумки, асримиз бошидаги ўзбек тили ва унинг услубига форсий, арабий, усмонли турк, татар тилларининг таъсири керагидан ортиқ эди. Бу ҳолат бадий асарлар, публицистик мақолалар, умуман газеталар тилида ҳам акс этар эди. Бу табиий равишда ҳар қандай адабий-бадий матннинг тушунилишини қийинлаштирар, уларнинг таъсир кучини сусайтирар эди.

Илгор фикрли зиёлилар бу салбий ҳолатдан қутулиш борасида жиддий саъй-ҳаракат кўрсатганлар. Чўлпон «Тилимизнинг ишланиши» номли мақоласида «Бухоро ахбори» газетасидаги бундай қусур ҳақида таассуф билан мана буларни ёзган: «Лоқин йўлдошимизнинг («Бухоро ахбори» газетасининг) доим кўзга қадалатурғон битта зўр хатоси бордирки, уни хайрихоҳлик билан айтиб ўтмасак бўлмайди. Бизнинг кўрсатмак истаганимиз қамчилик — тил, шева қамчилиги, тўғриси, тилга аҳамият бермаслик хатосидир. Бош сарлавҳа ёнида «...адабий жаридан туркия» деб ёзилган бу газета, маълумдирким, ўзбек шевасида чиқади. Бухоро ҳокимиятининг расмий тили ҳам ўзбекчадир. Бухородек форс-эрон таъсирига ортиқ ютулуб кетиб, ўз тилидан ажралиб қолган бир ўлка учун, у ердаги кўпчилик авом учун тилнинг аҳамияти жуда зўрдир. Ҳолбуки, «Ахбор» йўлдошимизда бу жиҳатга сира диққат этилмайди: ёки этила олмайди. Унинг ярим татар ва чала-була ўзбек шевасида босилатурғон мақола ва хабарларидан бир неча мисол кўрсатай...»

1905—1917 йилларда Туркистонда босилган вақтли матбуотни чуқур ўрганган тадқиқотчилар бу тўғрида мана буларни ёзадилар: «Садои Туркистон» кунномаси ва «Оина» ойномаси ўзбек миллий адабиёти тилининг ривожини ва софлигини учун фаоллик кўрсатди. Бадиий асарлар ёзишда тушунилиши қийин арабий, форсий жумлалардан фойдаланишга қарши чиқди, «адабиётни вужудга келтирадиган энг биринчи қурол она тилидир» деган шиорни кун тартибига қўйди. Шунинг учун ҳам вақтли матбуот бадиий асарларнинг тилига қатта аҳамият бериб, ўз ижодида арабча, форсча жумлаларни, ҳаддан зиёд қўллаган ёзувчиларни қаттиқ танқид қилди: «Бас, биз ақл арбобининг бирор нарса ёза бошласа, ибораларни араб ва форсий луғатлари ила тўлдирмаклари илм ва фазлга асло далолат қилмайду. Энг фозил ва комил бўлган инсонлар ўзларининг кўнгилларидаги фазл ва камолни аҳолининг она тилларида сўйлаб тушунтурурлар» («Туркистон вилоятининг газети», 1914, №85).

Айтиш керакки, асримиз бошидаги тил жараёнларининг аҳволи, жонли сўзлашув тили билан босма асарлар тили ўртасидаги муносабат, ёзма адабий тилнинг шаклланиши ва ривожини билан боғлиқ масалалар анча мураккабдир. Ўзбек тилининг софлиги ва соддалиги учун холис илмий мантиқ билан тинимсиз курашган Абдурауф Фитрат 1928 йилдаги

тил ва имло қурултойида сўзлаган нутқида мазкур аҳволнинг туб илдиэларини, масаланинг моҳиятини атрофлича очиб берган: «Бошқа турк эллари томонидан чиқорилгон газетлар ва китобларни ўқидик. Усули жадид мактаблари ҳам очдик. Илгарирак босуб газет ҳам чиқардик. Мактаб учун, газет учун тилимиз керак бўлиб қолди. Уни янгидан қайғура бошладик, тушуна бошладик. Бу ишларни қилгонлар — бизнинг очиқ фикрлиаримиз, зиёлиларимиз эдилар. Буларнинг сонлари оз, ишлари кўб эди. Муаллимимиз адибимиз, шоиримиз, сиёсийимиз, файласуфимиз ҳаммаси шунлар эдилар. Бунлар шунча ишлари билан бирга тил ва адабиётимизни ҳам чуқурроқ, теранроқ текшира олмадилар. Тилимизни тушунар экан, «кеп қопсиз» каби бузуқ сўзлар, ёзувимизни ахтарар экан, ҳалиги мадраса мактубларига учрадилар. Бунлар, албатта, совуқ эди, ярамас эди.

Ҳолбуки, бир ёқдан тили оз-кўп тузалган татар газетлари ҳам ёзилгон китоблари турар эди. Мана шундай кулинч бир ҳолда қолгон бурунги зиёлиларимиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан», деган кулинч бир қарашга ҳам келдилар.

Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолдилар. Тошкентда очилгон курсларда она тили сабоқлари учун берилган соатларнинг кўбраги усмонличага берилди.

Мана шу ишларнинг ҳаммаси тилимизни таҳқир этиш, тилимизга ҳурматсизлик кўрсатиш эди. Бунларнинг ҳаммаси тил-адабиётимизни яхшигина танимасликдан келган эди. Мана шуларнинг ҳаммасига ёғиқмоқ, исён этмак, шуларнинг ҳаммаси билан курашмак учун ёш ва йигит бир куч 18 йилда майдонга келди».

Бу «ёш ва йигит бир куч» ўзбек тили, имлоси, адабиёти, санъати ва маданиятини миллий асосларда ривожлантиришдай улуғ мақсадлар билан Фитрат раҳбарлигида ташкил этилган ва Элбек, Ғози Юнус, Боту, Саидалихўжа, Санжар Сиддиқ, Қажом Рамазон, Чўлпон, Шорасул Зуннун каби ўз замонасининг илғор зиёлиларини бирлаштирган «Чигатой гурунги» жамияти эди. Ўзбек адабий тилининг мутлақо соф ва табиий ўзанларда ривож топиши йўлида мактаблар очган, ўзбек тилининг илмий грамматикаларини яратган Фитрат Бойбўлатов деган кимсанинг тухматона танқидларига қарши ёзган «Ёпишмаган гажаклар» номли очиқ хатида бу жамиятнинг мақсади

ҳақида, жумладан, куйидагиларни таъкидлайди: «...Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чигатой гурунги» ташкил қилинди. «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилиги, ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган ўнг жадидларга қарши курашди».

Фитрат 1919 йилда «Тилимиз» номли мақоласида ўзбек тилининг ўша пайтдаги ҳолатидан бениҳоя ёзғириб, куйиб-ёниб мана бундай деган эди: «Туркча бахтсиздир. Минг йилдан бери эзила келмишдир. Лекин, битмамишдир. Битмас, яшамишдир, яшар. Негаким бойдир. Туркча яшамишдир. Яшар, лекин ўзини араб, форс тиллариндан қутқара олурми, йўқми? Сўзни бу ерга етиргач, бармоғимни яранинг ўзагига босмиш бўлдим».

Миллий адабиётнинг такомиллиги, энг аввало, бадиий асар тилини соддалаштириш орқали эришиш мумкин деб ҳисоблаган Чўлпон ҳам Фитрат каби ўзбек адабий тилининг табиий, табиатига мувофиқ тарзда ривожланишини таъминлаш йўлида баракали меҳнат қилди. Умўман, Ф. Абдурахмонов алоҳида айтиб ўтганидек, «Адабий тил ва унинг услубини соддалаштириш, сўзлашув тилидаги бой имкониятларни ўрганиб, уларни адабий тилга сингдириш жараёни ХХ асарнинг биринчи чорагида, айниқса, 20-йилларда кенг кўламда олиб борилди» (Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, №4-5-6). Чўлпон ўз сафдошлари билан бирга кенг оммага тушунарли бўлган ўзбек адабий тилини шакллантириш, бу тилни жонли тилга яқинлаштиришга жиддий ҳисса қўшган. Ўзбек адабий тилининг лексик жиҳатдан бойиши, грамматик жиҳатдан сайқалланиши, мукаммаллашиши, умуман, такомиллашишида Чўлпоннинг хизматлари алоҳида аҳамиятга моликдир. Унинг бу борадаги хизматлари ўз давридаёқ нафақат хайрихоҳлари, балки бешафқат танқидчилари, тўғрироғи, қораловчилари томонидан ҳам иложсиз очиқ эътироф этилган. Масалан, 1927 йилда адибга «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас, у миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир» деган тутуриқсиз сиёсий айбни қўйиб турган Олим Шарофиддинов айна шу мақоласининг ўзида унинг тилига қойил қолиб мана бундай ёзган: «Унинг тили содда, ҳар турли фикр-туйғуларни ифода қилишга ярарлик ҳам нуқсонсиздир. Бу

кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Чўлпон бунинг билан тақдир этарлик, мақтарликдир».

Бетакрор сўз устаси Ойбек ҳам ўша йилларда Чўлпон асарлари тили ҳақида мана бу ҳаққоний гапларни ёзган эди: «Бугунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади». Кўринадики, Чўлпон ўзининг бутун насрий ва назмий ижоди, бутун маърифатпарварлик фаолияти билан ҳозирги ўзбек адабий тилимиз мезонларининг шаклланиши ва такомилга самарали ҳисса қўшган улкан адидир.

Чўлпоннинг насрий нутқдаги бадиий маҳоратининг чўққиси бўлмиш «Кеча ва кундуз» романи нафақат ёзувчининг эстетик идрокини, балки яхлит ўзбек тилининг эстетик моҳиятини ҳам намоён эта оладиган асардир. Бу роман тилининг лингвопоэтикасини ўрганиш асосида Чўлпоннинг бадиий тил маҳоратини кўрсатиш мумкин, айни пайтда бу гўзал романнинг лингвопоэтик тадқиқи уста сўз санъаткори тасарруфидаги ўзбек тили ўзининг эстетик вазифасини нечоғли мукамал бажаришини далиллайди.

Таассуф билан яна тақрор айтиш мумкинки, ана шундай гўзал асарнинг тили ҳанузгача ўзбек тилшунослигида тадқиқот объекти бўлган эмас. Аслида Чўлпоннинг қиёссиз истеъдодини росмана идрок этиш, холис баҳолашда унинг ўзига хос тили калит вазифасини бажариши аниқ. Йирик ва жасоратли чўлпоншунос Озод Шарафиддиновнинг мана бу гапида ана шу ҳақиқат дангал ифодаланган: «Чўлпонни англаш уни мақтаб кўкларга кўтариш эмас, уни идеаллаштириш эмас, унинг номига кўчалару санъат қоналари қўйиш эмас. Чўлпонни англаш — сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг шоир ижодида қандай зухур топишини англашдир».

МАЪНОДОШ СЎЗЛАР

Маънодош сўзлар тилнинг луғавий жиҳатдан бойлик даражасини кўрсатиб берувчи ўзига хос воситадир. Айни пайтда тилда маънодош сўзларнинг кўп бўлиши тилнинг эстетик вазифасини янада тўлиқ бажара олишини осонлаштиради. Бу жуда қадим замонлардан бери анланган, идрок этилган ва ўрганилган. Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида маъно-

дош сўзларни туркий тилнинг форсий тилдан қолишмай-диган, ҳатто ундан устун турадиган тил эканлигини исботлаш учун далиллардан бири сифатида келтирган эди.

Сўзларнинг маънодошлиги масаласи замонавий тилшуносликларда ҳам анчайин муфассал тадқиқ этилган. «Маънодошлик (синонимия) қаторлари ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган лексик парадигмалардан биридир. Шаклан ҳар хил, мазмунан бир хил сўзлар қатори — муайян ўхшашлик асосида бир неча тил бирликларининг ўзаро боғланиши бу бирликлар орасидаги муайян фарқлар, уларнинг табиати ва юзага чиқиши кабилар махсус илмий ишларда, ўнлаб қўлланма ва дарсликларда ўз ечимини топган». (Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари, 1995).

Маънодош сўзлар шунчаки ҳашамдорлик эмас, балки тилнинг чинакам бойлигидир. Асосий маънодаги бир хиллик бундай сўзларнинг тилда яшаши учун имкон берган омил эмас. Г. В. Колшанский таъкидлаганидек, тил айнан бир нарса ифодаси учун бутун бир сўзлар қаторининг мавжуд бўлишига йўл қўядиган исрофгар тизим бўлиши асло мумкин эмас (Контекстная семантика. М., 1980). Бу масалага профессор А. Ҳожиев алоҳида эътибор берган: «Синонимларнинг семантик структурасида бир хил бўлган қисм, бирлаштирувчи лексик маънодан ташқари яна бошқа қисмлар ҳар бир синонимда ўзига хос, бошқасидагидан фарқли бўлади. Ана шу фарқлар синонимлардан ҳар бирининг тилда яшашини ва қўлланиш ўрнини таъминлайди. Тилда ҳар жиҳатдан бир-бирига тенг бўлган, ҳар жиҳатдан бир-бирини қоплайдиган икки ёки ундан ортиқ сўзнинг бўлишига эҳтиёж йўқ. Эҳтиёж йўқ экан, бундай хусусиятли сўзлар ҳам бўлмайди. Демак, тилда синонимларнинг борлигининг ўзиёқ ўзаро синоним бўлган ҳар бир сўз ўзига хос қандайдир хусусиятга ёки хусусиятларга эгаллигини кўрсатади» (Ўзбек тили лексикологияси). Бадиий ифодалилик воситаларини систем тадқиқ этиш, антик риторика назариясининг янги талқинини яратиш мақсадида «*μ*» (юнонча «метафора» сўзининг бош ҳарфидан) гуруҳи сифатида бирлашган олти француз олими ҳамкорликда яратган китобда «айнан бир хил мазмунга эга бўлган синонимлар коннотация сатҳида бир-бирларидан фарқ қилиши» таъкидлаб кўрсатилган (Дюбуа Ж., Пир Ф., Тринон А. и др. Общая риторика...)

Маънодош сўзларнинг илмий талқинларига суянган ҳолда, бундай сўзларнинг аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари эса фарқли сўзлар эканлигини ҳисобга олсак, тилда бундай сўзларнинг мавжудлиги ёзувчи учун, бадиий тасвир учун бениҳоя катта имконият эканлигини англаш қийин эмас. Ҳатто Аристотель ўзининг «Риторика» асарида маънодош сўзларнинг адиб учун фойдали эканлигини алоҳида таъкидлаган.

Чўлпон романда бу катта имкониятдан тўлалигича ўзига хос бир тарзда фойдалана билган. Маълумки, ўзбек тили маънодош сўзларга жуда бой. Чўлпон тилимиздаги ана шундай сўзлар орасидан романда тасвир мақсади ва руҳига мувофиқ келадиган аниқ сўзни сайлаб қўллаш орқали мазмуннинг энг нозик нуқталари, қаҳрамон руҳияси, тасвир объектининг энг кичик қирраларигача реал кўрсатишга эришган.

Ёзувчининг маънодош сўзлардан фойдаланишдаги маҳоратини ўрганишда, асосан, икки жиҳатга эътибор қилиш мақсадга мувофиқ. Улардан бири ёзувчининг икки ёки ундан ортиқ маънодош сўздан ифодаланган мазмун учун энг мақбул бирини танлаши бўлса, иккинчиси айни бир матн таркибида икки ёки ундан ортиқ маънодош бирликларни бадиий тасвир мақсадига уйғун ҳолда қўллашидир.

Масалан, ўзбек тилида *ўрамоқ*, *буркамоқ*, *чулғамоқ*, *чирмамоқ* тарзидаги маънодош сўзлар қатори мавжуд бўлиб, *буркамоқ* сўзида *ўрамоқ* сўзига нисбатан ўраш белгиси анчайин ортиқ, яъни унинг маъно қурилишида «ҳеч бир очиқ жойини қолдирмай» деган қўшимча ифода семаси мавжуд. Шунинг учун ҳам ушбу парчада Чўлпон тегийшли мазмун ифодаси учун *ўрамоқ* сўзини эмас, балки айни *буркамоқ* сўзини танлаш орқали тасвирдаги аниқлик ва экспрессивликни оширишга муваффақ бўлган: *Ҳали тузук-қуруқ одам қаторига кириб етмаган бу қизчани катта хотинларнинг орият паранжисига буркаганлар, паранжисининг узун этаклари катта бир-тугундек унинг кўлтигини тўлғазарди*. Парчадаги иккинчи жумла эса *буркаганлар* сўзида ифодаланган белгининг кучлилигини яна ҳам таъкидлаб кўрсатган.

Тилимиздаги *хафа*, *дилгир*, *ранжисан* тарзидаги маънодош сўзлар қаторидаги *дилгир* сўзидаги «хафалик» белгисининг кучлилики даражаси *хафа* сўзидагига нисбатан анчайин пастроқ. Шунинг учун ҳам баджаҳл Раззоқ сўфининг хотини Курвонбиби эрига ёлғон бир гапни айтар экан, *хафа*

ёки *ранжисган* сўзини эмас, *дилгир* сўзини қўллайдик, унинг эри олдидаги чўчиши ҳам урғу олади: *Эшонбобом сиздан дилгир эмшилар, — дейди бир кун Қурвонбиби сўфига.*

Уста, моҳир, маҳоратли, омилкор, миришкор, фаранг тарзидаги маънодош сўзлар орасида фаранг сўзининг тегишли маъноси таркибида, аввало, белгининг жуда ҳам ортиқлиги ифодаланган, ундан ташқари, тасвир объектига сўзловчининг ижобий муносабатидан иборат коннотация жуда очиқ акс этган. Ушбу парчада айтилиши шу сўзгина мақтангиси келиб турган Раззоқ сўфининг ҳолатини тўлиқ ва тўғри кўрсатишга хизмат қилган: Аҳлиямиз ҳам уччига чиққан чевар, худога шукур. Ожизамиз ҳам тўппи тикишига «фаранг» бўлиб чиқди! Рўзгорнинг кўп-камларини ўзлари битиришади.

Ушбу жумлаларга эътибор қилайлик: *Ўрганган қиз ичкари эшикдан хатлар-хатламас паранжисини ирғитди ва ўзининг болалик руҳи билан югурганича бориб Зебини қучоқлади. Сўфи булар уйга кириб олгунча эшик олдида бўзариб-гезариб турди... Кейин салласини Қурвонбибига узатиб, устидаги малла яхтагини олисдан туриб картга ирғитди.* Тилимизда *отмоқ, улоқтирмоқ, ирғитмоқ, итқитмоқ* маънодош сўзлар қатори бор, ёзувчи ушбу тасвирларда айнан *ирғитмоқ* сўзини шунинг учун танлагани, бу сўзда ҳаракатнинг жаҳл аралаш амалга ошишидан иборат кўшимча маъно нозиклиги мавжуд.

Алангламоқ, жалангламоқ маънодош сўзларининг иккинчиси «тахлика билан», «ёқимсиз (яъни салбий муносабат)» кўшимча ифода семалари билан ажралиб туради. Ёзувчи ана шуни ҳисобга олган ҳолда қуйидаги парчада худди шу сўзни танлаган: *Бу сўзлар ярим пичирлаш овози билан ҳам кўзлар икки томонга жаланглаб туриб айтилганидан келинчакнинг кўнгли дув этиб олди.*

Чўлпоннинг тилимиздаги бениҳоя кўп ва бой маънодош сўзлар қаторини гавҳар саралагандай бир-бир бадиият элагидан ўтказиб романдаги воқеа-ҳодиса, ҳолат-руҳият мазмунига мувофиқларини асар тилига олиб кирганлигини далилловчи бундай мисолларини кетма-кет келтиривериш мумкин. Эҳтимол, нима учун муайян ифодада бир қанча маънодош сўзлардан айнан шу биттасини танлаганлигининг лингвопоэтик асосларини излаш ва топишни давом эттириш керакдир. Аммо адибнинг роман устидаги иш жараёнлари юзасидан маълумотлар йўқ, роман адибнинг

ҳаётлигида китоб ҳолида бир мартагина нашр этилган, холос. Табиийки, адибнинг роман тилига сайқал бериш, тузатишлар киритиш, бир сўз ёки ифодани бошқаси билан алмаштириш кабилар борасидаги фаолияти биз учун қоронғи. Шунинг учун ҳам ёзувчининг тилимиздаги маънодош сўзлар қаторидан энг мувофиғини танлаш соҳасидаги ютуқларини кўрсатишга уриниш лингвопоэтик талқин ва тахминлар тарзида тақдим этилиши мумкин.

Улқан сўз устаси Ойбекнинг «Навоий» романи кўлэзма-си мавжуд, ундан ташқари, бу асар ёзувчининг тириклигида ҳам бир неча бор нашр этилган. Демакки, ёзувчи асар матни устида такрор ва такрор ишлаган, тузатишлар қилган, айрим сўзларни маънодошлари билан алмаштирган. Ана шу материаллар асосида Ойбекнинг маънодош сўзларни танлаши ва энг мақбулини матнга олиб кириши, бунда ёзувчининг маҳорати масалалари лингвопоэтик жиҳатдан тадқиқ этилган.

Маънодош сўзлардан икки ёки ундан ортиғини айнаи бир матнда аниқ бадий мақсадга бўйсундирган ҳолда қўллаш масаласида ҳам Чўлпоннинг маҳорати алоҳида диққатга сазовордир.

Тилшуносликда маънодошликнинг, асосан, уч тури фарқланади, яъни: 1) лексик маънодошлик, 2) фразеологик маънодошлик ва 3) лексик-фразеологик маънодошлик.

«Кеча ва кундуз» романида маънодошликнинг бу ҳар учала турини ҳам кузатиш мумкин.

Лексик маънодошликдан ёзувчи энг жўн ҳолатда тил бирликларининг такрори натижасида юзага келадиган ифода камбағаллиги, рангсизлигидан қочиш учун фойдаланади. Маълумки, айнаи бир тил бирлигининг муайян нутқ парчасида бир неча бор такрорланиши, нутқ учун, айниқса, бадий нутқ учун мақбул ҳолат эмас. Бундай такрорни йўқотишда маънодош сўзлар энг қулай воситадир. Масалан, куйидаги парчага эътибор қилайлик: *Иккала ўртоқнинг шарақ-шарақ гаплашган, бир-бирларига севинч билдиришган қувноқ ва баланд овозлари бошқа ҳамма уларни босиб кетди. Овоз сўзининг маънодоши бўлмиш ун сўзи айнаи овоз сўзининг иккинчи марта такрорланишидан қутқарган.* Романдан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Аммо Чўлпондай катта маҳоратли ёзувчи учун булар, табиийки, оддий «арифметика»дир.

Чўлпоннинг асл тил маҳорати унинг лексик маънодошликдан тасвир тиниқлиги, ифодадаги муайян нуқтага урғу бериш мақсадларида фойдаланишида яхши кўринади. Масалан, қуйидаги гапда «китобий» ифода семасига эга қалб ва одатдаги *дил* маънодош сўзларини ёнма-ён қўллаш орқали ёзувчи айни шу объектга алоҳида урғу берган: *Ҳолбуки, мусулмонлик кийимда эмас, қалбда, дилда.*

Романда қўлланган маънодош сўзлар аксар ҳолларда ифодалилик, экспрессивликнинг кучайиб бориши, даражама-даража ортиб бориши, яъни интенсивлик семантик категориясининг воқеланишига хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда, ифодаланаётган тушунча белгисининг тасвир мақсадига уйғун ҳолатда сифат ва миқдор жиҳатидан ўсиб боришини яққол акс эттиришга имкон беради. Масалан, *яхши, тузук, дуруст, соз* маънодош сўзлар қаторидаги *яхши* сўзи ижобий белги-хусусиятини нормал даражада ифодалаб кенг қўлланади ва шунинг учун ҳам мазкур қаторнинг бош (доминанта) сўзи ҳисобланади. Бу қатордаги *соз* сўзи эса айни белгини кучли даражаси билан ифодалайди. Буни мана бу жумлада кўриш мумкин: *Зебихон билан келган бошқа қизлар ҳам бири-биридан яхши, бири-биридан соз, бири-биридан очик, бири-биридан қувноқ...*

Ёзувчи салбий белгини кучайтириш, ифодалиликни янада қуюқлаштириш мақсадида *хунук* ва *бадбашара* маънодош сўзларини ёнма-ён қўллайди: *Хўш, мингбошининг ўзи одамлар айтгандай жуда хунук ва бадбашара одамми?* Жумладаги *бадбашара* сўзида белги даражаси анча кучли, бунинг устига, салбий муносабат ҳам очик ифодаланган.

Кўпинча, романда бирданига учта маънодош сўз ёнма-ён қўлланади ва ифода семалари белгининг даражаланган ҳолда ифодаланишига хизмат қилади, китобхоннинг тасвирланаётган белгидан таъсирланиши ортади. Шу йўл билан яхлит ифодадаги экспрессия қуюқлашади. Ушбу мисоллардаги *олчоқ, наст, аянч* ҳамда *ювош, мулойим, беозор* сўзларидан иборат маънодошлик қаторларининг қўлланишида буни кўриш мумкин: *Чунки у — бир ит! Олчоқ, наст ва аянч бир ит! ғалати, ювош, мулойим, беозор ва аянч назар билан Зебига қаради ва иккала қўлини қўйиб юбориб, бошини бир томонга шилқ этиб ташлади...*

Баъзан белгининг камайиб боришини даражалаб кўрсатар экан, ёзувчи маънодош сўзларга *-гина* кўшимчасини ҳам

қўшадики, бунда белгининг озайиши яна ҳам таъкидланади: *Умрингда бир марта салгина, пичагина, қиттайгина итликни таишлаш, одам бўлиш фурсати топилбди-ю, шунда ҳам мағрур бўйнингни жиндаккина эггинг келмайдими?*

Шуни ҳам таъкидламоқ керакки, романда, кўпинча, бир неча маънодош сўз бир жумланинг ўзида ёнма-ён қўлланганда, уларнинг ҳар бирини алоҳида ажратиб кўрсатиш, ифодадаги экспрессивликни янада ошириш мақсадида бу сўзларнинг олдидан *шундай* типидagi сифатловчи-кучайтирувчи сўз келтирилади: *Шундай ўртоқнинг шундай ширин муомалалари олдида шундай тескари, шундай ўжар ва қайсар отанинг борлиги ҳам унутилган эмасмиди?*

Ўзбек тилида одатда уюшиқ бўлақлар вазифасидаги сўзларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида грамматик қўшимча ёки кўмакчилар қўшилмайди, балки энг охиргисига қўшилади, шунинг ўзи етарли ҳисобланади. Аммо уюшиқ бўлақ сифатида қўлланилган маънодош сўзларнинг ҳар биридан кейин, масалан, *билан* кўмакчисини келтириш даражама-даража ортиб бораётган тушунча белгисининг алоҳида-алоҳида таъкидланишига хизмат қилади, бунда ифоданинг таъсирчанлиги сезиларли кучаяди. Масалан, *Жаҳл билан, ғазаб билан, туюқши билан* бу тўғрида ҳеч нарса қилиб бўлмайди.

Романда фразеологик маънодошликнинг ҳам-ғўзал намуналари мавжуд. Тилимиздаги *аччиғини келтирмоқ* ва *ғашини қўзғатмоқ* иборалари ўзаро маънодош; улар романда бир қадар бир-бирига қаршилантирилган ҳолда қўлланган: *Бунинг учун сўфининг аччиғини келтирадиган эмас, унинг бир оз ғашини қўзғаттурган бир гап айтиб қўяди.* Икки ибора маънолари таркибидаги қўшимча маъно нозикликларидан анчайин фарқ бор, яъни иккинчи иборадаги ҳаракатнинг миқдорий даражаси паст. Маънодошлик қаторида фарқловчи белгилар қанчалик кўп ва катта бўлса, қатор таркибидаги бирликларнинг ёнма-ён келиши шунчалик бадий қимматга эга бўлади. Бунинг устига айни жумланинг синтактик қурилиши ҳам бу фарқнинг алоҳида таъкидланиши учун мосдир.

Ўзбек тилидаги *қовоғи солиқ* ва *юзи кулмас* иборалари ҳам маънодош, айтиш мумкинки, бу иборалар мантиқий боғлиқликка ҳам эга. Романда бу иборалар қуйидагича қўлланган: *қиз шўрлик у — бир умр қовоғи солиқ ва юзи кулмас отадан ҳеч бир хайрият кутмайди.* Бу ўринда маъно-

дош ибораларнинг айни бир сифатни деталлаштириб тас-
вирлашга хизмат қилаётганини ҳам сезмаслик мумкин эмас.

Лексик-фразеологик маънодошликнинг узвларидан бири сўз, бошқаси иборадан иборат бўлиб, романда улар биргалашиб муайян мазмунни куюқ экспрессия билан ифодалашга хизмат қилган. Бунда сўз маъносидаги ифода семасини ибора ёки ибора маъносидаги шундай маъно қиррасини сўз бўрттиришга ёрдам беради. Масалан: *Уйида вақтида Раззоқ сўфи... лабларини ари чаққан одамдай оғиз очмасдан, индамасдан юра беради. Худо етказади, албатта! Шунда ҳам бандаси ҳаракат қилса, қимирласа етказадиди-да! Адо бўлдим мен мундан!.. Куйдим мен мундан...*

Баъзи ҳолларда романда лексик-фразеологик маънодошлик таркибидаги сўз ва иборалар бирдан ортиқ бўлиб ҳам келади, бу ҳол объектни деталлаштириб, икир-чикирларигача кўрсатиб тасвирлашга, ифодалиликни оширишга имкон беради. Масалан: *У енгган, ютган, ошиғи олчи келган, деганини бўлдирган кундаш эмасми? Нима ғами бўлсин? Сўзга қанча эпчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камган, индамас, дамини ичига солган, зикна одам эди.*

Катта маҳоратли ёзувчиларнинг бадий тил борасидаги усталикларидан бири шундаки, улар фақат тилда мавжуд бўлган, тайёр маънодош сўзлардангина фойдаланиб қолмасдан, бадий тасвир эҳтиёжига кўра маънодош бўлмаган сўзларни ҳам шундай қўллайдиларки, бу сўзлар ҳам матнда худди маънодош сўзлар каби идрок этилади.

Бундай ҳолатдаги маънодошлик тилшуносликда «контекстуал (нутқий) синонимия» номи билан юритилади: «Лексик маъно билан лексик қўллаш орасидаги (фразеологик маъно билан фразеологик қўллаш орасидаги) синонимик муносабат контекстуал синонимия деб номланиши мумкин. Контекстуал синонимия ранг-баранг кўринишларга эга. Бундай синонимик муносабат ҳар гал нутқнинг ўзида воқе бўлади, шу конкрет нутқдан ташқарида йўққа чиқади» (Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1975). Маънодош бўлмаган сўзларни маънодошлар сифатида қўллашда, «маънодошлаштириш»да контекст ҳал қилувчи роль ўйнайди. Контекст муайян сўзга бутунлай бошқа сўзга хос бўлган маънода қўлланиш учун имконият берадики, бу тилнинг ифодалилиги учун замин ҳозирлайди ва санъаткорнинг лисоний-бадий воситаларини бойитади.

Чўлпон романда турли фарқли маъноли тил бирликларини ана шундай маънодошлик касб этиши учун энг қулай бўлган мазмуни бақувват контекстлар яратган. Айтиш мумкинки, Чўлпон маънодошликнинг моҳияти ва мезонларини кенгайтирган. Масалан: *Кечагина қаргаб, сўкиб, «ўлдирсам!» деб юрган кундошини ўпиб, қучоқлаб, силаб-сийпаб бир нафасда иккаласи «қалин дўст» бўлган эмишлар.* Кўриниб турганидай, *қаргаб, сўкиб, «ўлдирсам!»* деб сўз шакллари ҳамда *ўпиб, қучоқлаб, силаб-сийпаб* сўз шакллари тилда маънодошлик қаторларини ташкил этмайди, бу сўзлар тилнинг луғат таркибида бошқа-бошқа маънодошлик қаторларининг узвларидир. Аммо айтилган матнда улар икки маънодошлик қаторини ташкил этган. Душманлик ва дўстлик кайфиятининг «расм»и интенсифлаштирилган бир шаклда ифодаланишида айтилган шу контекстуал маънодош сўзлар алоҳида рол ўйнаган. Қаҳрамон руҳиятидаги душманлик туйғуларининг дўстлик туйғулари билан бирданига алмашинуви бу икки маънодошлик қаторининг бир-бирига контекстуал зидлигининг юзага келтирилиши орқали яққоллашган.

Романда бундай контекстуал маънодошлик қатори кўпинча уч сўздан иборат бўлади. Шунингдек, аксар ҳолларда феъл, сифат ёки от туркумидаги сўзлар ана шундай маънодош тарзда қўлланади. Масалан: *Тажанглапиб, хафа бўлиб, қизиб сўраймиз. Тарбиясиз, онгсиз, нодон мусулмон хотин билан тарбиялик мадания овурупалини солиштириб кўрасиз. Уюшган, мажолсиз ва бўшанг оёқларини судраб, энг яқин ҳаммомга етиб боргунича тонг отиб, кўча-кўйда одамлар ўрмалаша бошладилар. Фақат, оғзингга эҳтиёт бўл... фақат... ишонинг бошқа, иш, амал, воқеа — яна бошқа.*

Баъзи ҳолларда эса контекстуал маънодошлик қатори учдан ортиқ, ҳатто олти-етти сўздан иборат бўлиши ҳам кузатилади. Бунда, албатта, тасвирланаётган нарса-ҳодиса жуда ҳам деталлаштирилган ҳолда ўз ифодасини топади, тасвир қуюқлашади: *Ниҳоят, мастлик билан ва ҳам — ўтакетган ҳайвонлардагина бўладиган олчоқ, очкўз, мечкай ва ялмовчи ҳис билан! — кўзи кўр бўлиб, хушёр вақтда қарасанг, кўнгил айнийдиган биттасини илинтиради... Эртадан-кечгача кундошлари билан ўйнашади, гапиради, ашула қилади, кулади, кулдиради, тегишади, ҳазил қилади, қитиқлайди, қочади, қувлайди, қувлашади.*

Чўлпоннинг шоирлик истеъдоди насрда маънодош сўзларни катта маҳорат билан қўллашида ҳам манаман деб

туради, маънодош сўзлар бадий тасвир мақсадига уйғун ҳолда қуйилиб келаверади. Шунинг учун ҳам романда маънодош сўзларнинг лисоний-эстетик имкониятлари гўзал бир шаклларда намоён бўлган.

ЗИД МАЪНОЛИ СЎЗЛАР

Тилда зид маъноли сўзларнинг мавжудлиги бадий нутқнинг ифодалилиги, экспрессивлиги, таъсирчанлигини таъминлашда қулай воситалардан биридир.

Шарқ адабиётида жуда қадим замонлардан буён тилдаги бу ифода имкониятидан кенг фойдаланиб келинган. Алишер Навоий асарлари бадииятини теран тадқиқ этган А. Рустамов бу ҳақда мана бундай деб ёзади: «Шоир учун жуда зарур бўлган санъатлардан бири тазоддир. Бу санъат яна «мутобақа», «тибоқ», «татбиқ», «муттазод», «иттизод» ва «такофу» деб ҳам аталади. Бу санъатда, бадиъшуносларнинг айтишича, зид маъноли сўзлардан фойдаланилади». Европа филологик анъанасида бу санъат «антитеза» деб юритилади.

Чўлпон романда зид маъноли сўзлар асосида юзага келтириладиган тазод, зидлантириш, қаршилантириш санъатининг бетақрор намуналарини яратган. Чўлпон зиддиятларга тўла, ўта мураккаб замонда яшаган, бу зидликлардан иборат мураккабликлар унинг деярли барча асарларида у ёки бу тарзда ўзининг аксини топган. Хусусан, «Кеча ва кундуз» романи зиддиятлар маҳсули сифатидаги давр фожиасининг бадий талқини даражасига кўтарилгани бежиз эмас. Асарда эски ва янги, ўз ва ёт, ҳақ ва ноҳақ, маърифат ва жаҳолат, адолат ва залолат ўртасидаги азалий зиддиятлар моҳияти, курашлар мазмуни бадий бўёқларда акс эттирилган. Роман номининг ҳам зид маъноли сўзлардан танланиши, кеча ва кундузнинг ўзаро қаршилантирилиши ҳам мантиқий, ҳам лисоний-эстетик қимматга эга.

Зид маъноли сўзлар қаторидан фойдаланган ҳолда ёзувчи бир-бирига қарама-қарши бўлган тушунчалар, белгилар, ҳолатлар, образларни қаршилантириш орқали уларни янада таъкидлаш имконига эга бўлади. Одатда лисоний ва контекстуал ёки нутқий зид маъноли сўзлар фарқланади, айти пайтда материал жиҳатидан лексик, фразеологик ва лексик-фразеологик зид маънолилик ҳам ажратиб кўрсатилади.

Чўлпон романда зид маънолиликнинг барча турларидан маҳорат билан фойдаланган.

Романда фойдаланилган лисоний сатҳдаги лексик зид маънолилик кўпроқ от, сифат, равиш, феъл туркумларига оиддир. Мисоллар: *Она — баъзида дўст, баъзида душман... Сингил ҳам шундай! Ҳали анча баландда бўлса ҳам унинг камолидан заволи яқинроқ экани кўриниб турарди. Нима дейсиз, хўжайин? Нима, нима? Эски оғиздан янги сўз? Тоza паранжисини ифлос обреза ирғитди. У уйдан гоҳ ёш келинининг қувноқ ва болаларча кулиши, гоҳ қари куёвнинг хурсанд қийқиришлари, гоҳ бўлса янги қайлиқнинг йўрға зарбли дутори билан ширин ва ширали овози, гоҳ бўлса янги келтирилган грамофонда Нетайхоннинг қичиқ яллалари эшитилади. Ҳалигача оз топган бўлса, мундан нари кўп топар. Одатда хуфтон ўтар-ўтмас ётоғига қириб, илк саҳар уйқудан уйғонадиган Зеби отасининг келиш-келмасини билиб, шундан кейин хотиржам ухламоқ учун анчагача онаси билан гаплашиб ўтирди. Худо, худо бўлиб туриб — ҳам олади, ҳам беради, йўқ-а у — илгари жсон беради, кейин жсон олади. «Бошқалар учун ёпилди, мен учунгина очилади бу эшик!» деб ўйлади Мирёқуб яна. Кулиш билан йиғлаш орасида катта фарқ бор. Келтирилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган зид маъноли сўзлар қаторлари тилда аввалдан зид маънолилик сифатида мавжуд, шунинг учун ҳам бу қаторлардаги сўзлардан бирининг айтилиши ўз-ўзидан иккинчисини эсга солади. Зид маъноли жуфтликларнинг айтилиши бир жумлада келиши эса бу тушунчаларнинг моҳиятини янада бўрттиради.*

Айтиш лозимки, лисоний зид маънолилик бадиий нутқда муайян таъсирчанлик, ифодалиликнинг юзага келишига кўмаклашади, аммо бундай жуфтликлар, барибир, тилда аввалдан бор бўлганлиги учун китобхон наздида қутилмаган эмас, қутилган воситалардир. Демакки, лисоний зид маънолилик ёзувчининг ўзи бадиий ниятига уйғун ҳолда асар матнида яратадиган, яъни контекстуал зид маънолиликка қараганда оҳорли бўлмайди, таъсирчанлиги, экспрессивлиги ҳам шунга яраша бўлади. Шунга қарамасдан, Чўлпон романда лисоний зид маънолиликдан шундай фойдаланадики, зидликнинг ўзига хос ёрқин ифодаланиши учун шундай контекстлар яратадики, зидлик янгича ифода топади.

Зид маъноли сўзларни белгилаш мақсадида тилшунос Р. Шукуров томонидан киритилган «мантиқий марказ» ата-

маси икки қарама-қарши тушунча ўртасидаги оралиқ тушунчани билдиради. Ана шу оралиқ тушунчани ифодалайдиган сўзни ҳам зид маъноли сўзлар орасига киритган ҳолда қўллаш орқали Чўлпон ифодалиликни кучайтиришга эришган. Масалан, *Бутун умрларида деярлик бундай сертакаллуф зиёфатни кўрмаган ёш қизлар такаллуфга яраша бетакаллуфлик билан, ўлгудек қутуриб ўйин-кулги қилдилар* гапида *сертакаллуф-такаллуф-бетакаллуф* зид маънолилик қаторидаги *такаллуф* сўзи зид маънолиликнинг мантиқий марказини ифода этган, жумлада унинг иштироки қаршилантиришни янада таъкидлашга хизмат қилган.

Айрим ҳолларда бир жумланинг ўзида икки, ҳатто учта зид маънолилик қаторининг келтирилиши ва шунга қулай контекст тузилиши тасвирни қуюқлаштириш, ифодани кучайтириш имконини берган: *Ташқари оламда, яъни ўз ҳовлисидан ташқарида унинг доимий ва бирдан-бир вазифаси: ўзидан улуғ ва кучлилар гапирса — «ҳовва-ҳовва»* демак, *ўзидан паст ва кучсизлар гапирса — «йўқ, йўқ»* деган маънида бош чайқаш бўларди. *Жумладаги улуғ — паст, кучли — кучсиз, «ҳовва-ҳовва» — «йўқ, йўқ»* тарзидаги зид маънолилик қаторлари синтактик қурилишнинг қиёсийлиги билан боғлиқ ҳолатда кучли таъкид касб этган.

Фразеологик зид маънолилик, аввало, иборага хос бўлган коннотатив маънога кўра, қолаверса, ибораларнинг қаршилантирилиши асосидаги ифодалиликка кўра бадий матн учун зарурий воситадир. Романда бундай зид маънолилик усталик билан қўлланган: *Шунча ер қўлдан чиққан бўлса, унинг бараварига қанча давлат қўлга киргандир, муни худо биладию худонинг севимли бандаси қоракўз Мирёқуб билади!.. Нима бало бўлди бу аризачиларга? — деб ўйларди у. — Керак бўлмаганда қулоқ-миянги ейдилар, керак бўлганда жимиб кетадилар... Тескари дунё!*

Романда лексик-фразеологик зид маънолилик кўринишлари ҳам тасвирнинг аниқлиги ва ифодалилигини таъминлаш мақсадига хизмат қилган. Мисол: *Мирёқуб кўнглига оғир олиш тугул, бу гапга севинди балки, юзларига яна ўша енгил қизиллик югурди*. Мисолда *кўнглига оғир олмоқ* ибораси ва *севинмоқ* сўзи ўзаро лексик-фразеологик зид маънолиликни ташкил этган.

Юқорида қисман таъкидлаб ўтилганидай, лисоний зид маънолиликка қараганда контекстуал, яъни нутқий зид маънолилик бадийятга хизмат қилиши нуқтаи назаридан

кўпроқ қимматга эга. Сўз эстетикасини ўрганган тилшунослар таъкидлаганларидай, «Бундай антонимия фақат индивидуал нутққа хос бўлиб, бу нутқдан ташқарида мавжуд эмас. Шундай бўлса ҳам, сўз санъаткорлари ана шундай антонимияни юзага келтириш билан фикрнинг ифодалилигини ва таъсирчанлигини таъминлайдилар» (Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси, 1981).

Чўлпон ана шундай контекстуал зид маънолиликнинг гўзал намуналарини яратган, воқеа-ҳодисалар, ҳаракат-ҳолатлар, аклий-руҳий жараёнлар ўртасидаги зидлик, контрастларни бўрттириб кўрсатишга эришган.

Тилимизда *калта* ва *кўп* сўзлари бевосита зид маъноли эмас, аммо улар орасида, умуман олганда, қандайдир миқдорий зидлик бор. Бошқача қилиб айтганда, биринчи сўздаги оз-миқдор узунликка оид, иккинчи сўздаги кўп миқдор эса ҳажмга оид бўлса-да, муайян қарама-қаршилик мавжуд. Аммо улар лисоний зид маънолилик ҳисобланмайди; балки контекстуаллиги, яъни бадий нутқда шундай хусусият касб этиши сезилиб туради. Масалан: *Зебининг бу калта саволидан Салти кўп нарсани англади*. Бу ўринда айти шу сўзлар асосида юзага келтирилган контрастлик Салтининг руҳий ҳолатининг аниқ ифодаланишига хизмат қилган.

Чўлпон матнда сўзларни маънан зидлаштириб қўллашда бениҳоя ўзига хосдир. У бир сўзга бирдан ортиқ сўз ва ибораларни зидлаштирган ҳолда қўллаб, маъзи ва ранги тўқ тазодларни юзага келтиради. Масалан, *эпчил (сўзга)* сўзига бир пайтнинг ўзида ҳам сўзлар, ҳам иборани қаршилантриб қўллайди ва икки қаҳрамон характерининг бир жиҳатини нақд ифодалашга муваффақ бўлади: *Қурвон-биби сўзга қанча эпчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камган, индамас, дамими ичига солган, зикна одам эди*.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, романда қаҳрамонлар руҳий ҳолатлари ўртасидаги кучли контрастликни бўрттириб тасвирлаш мақсадида муайян бир контекстуал синонимик қатордаги бир неча сўз бошқа бир контекстуал синонимик қатордаги бир неча сўзга бирданига зидлантрилади. Бунда бир синонимик қаторни ташкил этган сўзлар биринчи гапда, бошқа синонимик қаторни ташкил этган сўзлар эса иккинчи гап таркибида келади. Қуйидаги мисолда буни кўриш мумкин: *У вақтда ўзи — кулди, очилди, қувонди, гердайиб, осмондан қараб қадам босди... Хадича-*

хон эса эзилди, куйди, ўртанди, хўрланиб-хўрланиб, аччиқ-аччиқ йиғлади.

Ушбу жумлани Чўлпоннинг зид маънолилик асосида контрастликни ифодалаш борасидаги бетакрор маҳорати-ни яққол намойиш этувчи насрдаги назми дейиш мумкин: *Ҳалиги ширин хаёллар билан кулиб, тўлиб, чўғдай қизариб турган юзлари гармсел теккан экин каби бир нафасда сўлиб, ўлиб, учўғдай бўзариб қолади.* Жумладаги кулиб — сўлиб, тўлиб — ўлиб, чўғдай қизариб — учўғдай бўзариб тарзидаги жуфтликларда зид маънолиликдан ташқари товушлар уйғунлиги, яъни қофиядошлик ҳам мавжуд. Айтиш мумкинки, бу сўзлар маъноларидаги қарама-қаршиликлар билан айна сўзлар «қобиғи», яъни товушларидаги мутаносибликлар ҳам яна бир зидликни келтириб чиқаради. Бунинг натижасида гўёки икки қатламли зидлик юзага чиқади. Бу, табиийки, икки руҳий ҳолат ўртасидаги кескин контрастликка урғу беради.

Маълумки, зид маънолилик бир туркумга оид сўзлар доирасида бўлади. Аммо турли туркумга оид сўзларда ҳам маънолар таркибидаги муайян семалар ўртасида ҳам зидлик мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, от туркумига оид *ўлик* сўзининг маъноси таркибида «жонсиз» семаси асосий, феъл туркумига оид *тирилмоқ* сўзи маъноси таркибида эса «жонли» (ҳолатга кирмоқ) семаси бор. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, бу икки сўз ўртасидаги маъновий зидликни тасаввур қилиш қийин эмас. Бундай зид маънолиликни айрим тадқиқотчилар «туркумлараро антонимия» номи билан атайдилар. Бундай зид маънолиликдан ҳам романда унумли фойдаланилган, бу ҳодиса ҳам ёзувчининг қуюқ ифодали тасвири учун хизмат қилган. Куйидаги мисолларда буни кўриш мумкин: *Шундайда менинг ўлак кўнглим тирилди. Яна ўлиш учунми?.. Ўз мингбошисининг ишларига қараб ҳамма мингбошилар ва умуман шу замон ҳокимияти тўғрисида кўп ҳам яхши фикрда бўлмаган Ҳакимжон шу суҳбатдан сўнг ўзининг хом ва чувалашган фикрларини пишишти.* «Мен учун очиладиган эшик бошқалар учун ёпилди!» деди у ўз-ўзига.

Романда зид маънолилик ҳодисасидан Чўлпон ўзига хос тарзда фойдаланган. Бу ҳодисага мурожаат этар экан, адиб қарама-қарши маъноли бир жуфт сўз ёки ибора билан чегараланмайди, балки бирданига бир неча сўздан иборат

маънодошлик қаторларини бир-бирига зидлаштиради ва шу асосда матнда контраст ҳаракат ва ҳолатларнинг бетак-роф, қуюқ тасвирий ифодалилигига эришади.

КЎП МАЪНОЛИ СЎЗЛАР

Сўзларнинг кўп маънолилиги ҳодисаси тилларнинг деярли барчаси учун хосдир. Тилнинг бойлигини белгилашда фақат сўзларнинг кўп ёки камлиги эмас, балки бир сўз маъноларининг кўп ёки камлиги ҳам ҳал қилувчи омиллардандир.

Сўзларнинг кўп маънолилиги ҳодисасини монографик тадқиқ этган тилшунос М. Миртожиев бу муносабат билан қуйидагиларни ёзади: «Маълум тилда полисемантик сўзлар вужудга келиш имкониятларининг кўп бўлиши ва тилда полисемиянинг ниҳоятда тараққий этганлиги фикр айирбошлаш учун ҳеч маҳал қийинчилик туғдирмайди. Унинг тараққиёти объектив мавжудотни ўзаро боғлиқ ҳолда англаш, уларни қиёсий ўрганиш, тараққиётларнинг тилда акс этиб туриши кабилар натижаси бўлади. Яъни полисемия цивилизация белгисидир. Қайси халқда фан, техника, маданият, санъат тараққий этган бўлса, ўша халқ объектив борлиқнинг ўзаро алоқасини шунча кўпроқ кўради, уларни бир-бирига кўпроқ қиёс этади ва булар тилда кўпроқ ўз аксини топади». Тадқиқотчи айни пайтда яна қуйидагиларни таъкидлайди: «...Биз яна ўзбек тилини ҳам семантик салмоғи оғир тиллардан бири сифатида қайд этмоқчимиз. Бунга ўзбек тилига оид луғатларни варақлаш ва бошқа луғатларга солиштириш сабаб бўлди. Бундан ташқари, ўзбек бадиий адабиётида сўз ўйини, аския ва туюқ каби жанрларнинг бошқа тил бадиий адабиётлардагига нисбатан кенг экани ҳам мазкур фикримизни тасдиқлайди» (Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия, 1975).

Кўринадики, кўп маънолилик ҳар қандай тилдаги мутлақо қонуний ҳодиса бўлиб, унинг мавжудлиги нутқнинг ифода имкониятларини кенгайтиришга кўмаклашади. Матнга, контекстга кўра кўп маъноли сўз муайян бир нутқда ўзининг конкрет бир маъноси билан реаллашади, яъни унинг кўп маънолилиги фикрнинг янглиш англанишига олиб келмайди. Аксинча, айниқса, бадиий нутқда кўп маънолилик ўзига хос ифодалилиқ воситаси сифатида хизмат қилиши мумкин. Д. Н. Шмелев ўзининг «Сўз ва образ» китобида шундай бир қизиқарли фактни Л. Кассиль китоби-

дан келтиради: Маяковскийга шундай дашном берадилар: «Сизнинг шеърларингиз одамни тўлқинлантирмайди, иситмайди, улардаги туйгулар одамга юқмайди». Шунда Маяковский кўйидагича жавоб беради: «Менинг шеърларим денгиз ҳам эмас, печка ҳам эмас, вабо ҳам эмас!» Кўриниб турганидай, бунда кўп маъноли сўзларнинг ўз ва кўчма маънолари атайлаб қориштирилган. Шу тарзда сўз ўйинига асосланган ўткир жавоб юзага келган.

Чўлпон романда кўп маънолилиқ ҳодисасининг бу каби хусусиятларидан унумли фойдаланган. Масалан, *юк* сўзи ўзбек тилида кўп маъноли бўлиб, бу маънолар кўйидагилардан иборат: 1) «Бир ердан иккинчи ерга кўтариб, ташиб борилиши лозим бўлган оғирлик»; 2) «Кишини уринтириб кўядиган, ташвишга соладиган ортиқча нарса; ташвиш, даҳмаза»; 3) «Қориндаги бола, ҳомила»; 4) «Диний эътиқодга кўра азиз-авлиёларни ранжитиш туфайли юз берадиган касаллик» ёки «ирим-сиримлардан келадиган оғирлик тасавури». Чўлпон қаҳрамонлар нутқида ана шу сўзнинг 2- ва 4-маъноларини қориштириш асосида ҳам қаҳрамонлар ички дунёсини ёрқинроқ очишга, ҳам чиройли кулги чиқаришга муваффақ бўлган: — *Елкамда ўн пуддан ўттиз пуд юким бор... — деди мингбоши. Бу ҳам бақаришга яқин бир овоз билан айтилган эди.*

Учала хотин ҳам бу юкнинг нималигини англаб етолмадилар. Хадичахоннинг фикрича, мингбошига «ирим» қилган эдилар. Энди уни «қайтартирмоқ»дан ўзга илож йўқ эди. Бу фикр бошқа кундошларнинг мияларидан ҳам ўтмади эмас... Фақат Хадичахоннинг бу фикри қатъий бўлса керакким, яширишга лозим кўрмади:

— *Ғанимлар қасд қилганга ўхшайди. Қайтарма қилдириб берсамми? — деди.*

— *Аёлларнинг билгани ирим, билгани қайтарма, билгани азайимхон... — деди мингбоши... Шу очилишдан дадилланиб бўлса керак Хадичахон яна эътироз қилди:*

— *Ўзингиз ўз оғзингиз билан «юк босди» демадингизми?*

Мингбоши кулиб юборди:

— *«Юк босди» деган бўлсам «қандай юк?» деб сўрагин-да, баччагар! — деди у.*

Бу вақтда уйдагилар ҳам аста-секин ташқарига чиқиб яқин ўртага келган эдилар. Мингбоши давом қилди:

— *Учаланг юкмисан менга?*

— *Нима оғиримиз тушди сизга? — деди Хадичахон.*

Кўп маъноли юк сўзи мингбоши нутқида «ортиқча ташвиш» маъносида, яъни «учта хотини ўн пуддан ўттиз пуд» даҳмаза маъносида қўлланган, хотинлар эса бу сўзнинг қайд этилган 4-маъносида тушунганлар, шу тарзда кулгили ҳолат юзага келган.

Ўзбек тилида *қиёмат* сўзининг асосий «маҳшар, охират» маъносида ташқари «тўполон, ур-йиқит», «жуда ажойиб, киши қойил қоладиган», «кўрқинч, даҳшатли ҳаракат» каби учта кўчма маъноси мавжуд. Романда бу учала кўчма маънога ҳам мурожаат қилинган, чунки бу маънолар таркибидаги коннотатив семаларнинг бирданига идрок этилиши ифодалиликни кучайтиришга кўмаклашади. Масадан: *Отаси кириб келганидан кейин Зебининг кўнглида ўйнаган изтироб ва ҳаяжонлар Раззоқ сўфининг «Нима бу қиёмат!» деган қиёматидан кўрқинчроқ эди.* Жумлада бир ўринда «тўполон», иккинчи ўринда «кўрқинч ҳаракат» маъноларида қўлланган *қиёмат* сўзи коннотатив маъноларини аниқ реаллаштира олган, айти пайтда бу икки маънодаги бир сўзнинг бевосита Раззоқ сўфига нисбат берилиши (яъни бири унинг нутқида келган, иккинчиси унинг ҳаракати учун қўлланган) унинг диндорлигига урғуни кучайтирган.

Куйидаги мисолларда *қиёмат* сўзи ўзининг «жуда ажойиб, киши қойил қоладиган» маъносида қўлланган ва белгининг меъеридан ортиқлиги, интенсифлиги, бу белгига сўзловчининг кучли ижобий муносабатидан иборат қўшимча маънолар қабарик ҳолда ифодаланган, бадийий тасвир таъсирчанлиги ортган: *Овозига нима дейсиз, чинакам қиёмат-а? — деди Холматга. Шундай қилиб, бу қиёмат йиғин кеча ярим бўлганда гув-гув билан тарқалди. Дастурхони мунча ёмон экан, сен чақирмабсан-да меҳмонларни. Биз бу ерда қиёмат қилиб кузатардик. Севган одамим билан икки қиёмат кечани ўтказганман деб, шунга қувониб юрарман!*

Сўз маъноларидаги семантик силжишлар натижасида кўчма маънолар вужудга келиб, бундай маънолар аксар ҳолларда услубий бўёқдорликка эга бўлади. Бу борада тилшунос Ҳ. Мусаевнинг ушбу фикри диққатга сазовор: «Айрим бирликлар вақт ўтиши, шароит ўзгариши, фан ва техника тараққиёти натижасида предмет-логик маъноларидан узоқлашиб, баъзан уларни мутлақо тарк этиб, деэтимологизацияга учрайди. Бундай ҳолларда бирликлар дастлабки маъноларига хос бўёқни йўқотиб, ўзгача контекстларда бош-

қача маъно ва стилистик вазифалар ифодаси учун қўлланилади» (Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, № 4).

Айни ҳодиса диний тушунчаларни ифодаловчи айрим сўзларга ҳам хос бўлиб, улардан баъзилари романда қўлланган. Масалан, *сўфи* сўзининг асосий маъноси «азон айтувчи киши, муаззин», мазкур ҳодиса натижасида юзага келган кўчма маъноси эса «содда, гўл, художўй одам» демакдир. Бу кўчма маъно таркибида эса коннотатив семалар мавжуд. Айни пайтда ўз ва кўчма маънолар бирлаштирувчи умумий семаларга эга, шунинг учун ҳам айни сўз кўчма маънода қўлланганда ҳам асосий маъно билан бирга идрок этилаверади. Бошқача қилиб айтганда, бадий матн таркибида ҳар икки маъно ҳам «ишлайди», фақат бири очиқ ва фаол, иккинчиси эса аксинча нофаол тарзда тасаввур қилинади: *Меҳмонлар бугун-эрта қайтиб кетишар эмиш. Зебихон жуда сўфи одамнинг қизи экан. Отаси бир-икки кунга базўр ижозат берган эмиш...*

Умуман, романда сўзларнинг кўп маънолилик хусусиятларидан бадий тасвир мақсадига уйғун ҳолатда унумли фойдаланилган.

ЭСКИРГАН ВА ЯНГИ СЎЗЛАР

Маълумки, жамият ҳаётида даврлар оша юз берадиган турли-туман ўзгаришлар; янгиланишлар, ривожланишлар тилда ҳам ўз ифодасини топади. Тил сатҳлари орасида бу ўзгариш ва янгиланишларни, энг аввало, лексик сатҳ, яъни луғат бойлиги тўлиқ акс эттиради. Жамият ўсиб-ўзгариб борар экан, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётдаги баъзи тушунчалар тамомила эскириб, амалиётдан чиқиб кетади, шунингдек, бир қатор янги тушунчалар кириб келади. Бадий асарда муайян давр воқеалари тасвирланар экан, ана шу даврга оид бўлган эски ва янги тушунчаларга мурожаат қилмасликнинг асло иложи йўқ. Тилшуносликда бундай тушунчаларни ифодалайдиган сўзлар «эскирган сўзлар» ва «янги сўзлар» деган номлар билан умумлаштирилади. Таъкидлаш лозимки, бундай сўзларнинг маъно таркибида «эскилик» ёки «янгилик» коннотатив семаси мавжуд бўлади, албатта, бу ҳол уларнинг бадий матнда тасвирийлик, ифодалилик воситаси сифатида қўлланиши учун жиддий имкониятдир.

Эскирган сўзларнинг икки тури фарқланади, яъни **та-рихий сўзлар** ва **архаик сўзлар**. «Тилнинг ҳозирги даври учун эскилик бўёғига эга бўлган сўзлар архаизм ёки архаик сўзлар деб юритилади... Ҳозирги ҳаётда учрамайдиган, фақат та-рихий нарса ёки воқеа-ҳодисаларнинг номини билдирув-чи сўзлар историзмлар дейилади» (Шомақсудов А., Расу-лов И. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси, 1983).

Чўлпон романда тасвирланаётган давр воқелигини реал тасвирлаш, асарнинг тарихийлик руҳини таъминлаш мақ-садида тарихий сўзлардан ўринли ва унумли фойдаланган.

Маълумки, романда чор истилосининг сўнгги давлари воқеалари тасвирланган, шунинг учун ҳам Туркистондаги чоризм тартиботи билан боғлиқ тушунчаларни англатувчи тарихий сўзлар кўп қўлланган. Мисоллар: *Участка приста-ви ҳам ўша ерда. Бир кун нойиб тўраникида (уезд ҳокимининг ўринбосариникида) ичкилик қилиб ўтиришган эдилар, ичкилик қўйилмасдан олдинроқ нойибнинг онаси ўз неварасини олиб кириб қолди. Ҳар бир мингбодшига ўнтадан, ҳар бир аминга иккита-дан, ҳар бир элликбодшига биттадан яроқлик йигит берадиган бўлишибди. Абдураҳмон понсот нўғой домладан «миллатингиз нима?» деб сўраб қолди.*

Архаик сўзларда «эскилик» ифода семаси бўртиб ифо-даланган бўлади. Бадий матнда қўлланган бундай сўзлар, аввало, тарихий воқеа-ҳодисаларни реал тасвирлаш им-конини беради, бу сўзлар тарихий давр руҳини таъкидлаб туради. Масалан: *Бизнинг адади ҳамманикидан кўп бўлган ўрдумиз бир-бир устин енгилаетир. Сизни, тақсир, суд садри чақиртирган эди. Гимназиянинг сўнг синфини битиролмай қолган бу қиз гимназияда француз тилини тузу-қуруқ ўрга-ниб, ҳандасани дурустгина ўзлаштириб чиқмаган бўлса-да, ишқ романларини кўп ўқиган эди.* Мисоллардаги *ўрду, мирза, тилмоч, садр, ҳандаса* сўзлари эскирган, архаиклашган бўлиб, бугунги кунда улар ўрнида *қўшин, котиб, таржи-мон, раис, геометрия* каби сўзлар қўлланади, шунинг учун ҳам мазкур архаик сўзлар матнга тарихийлик руҳини бера-ди.

Романда ўлчов билдирувчи бир қанча архаик сўзлар ҳам қўлланган, бундай сўзлар ҳам тарихий даврни таъкид-лашга қўмаклашади. Масалан: *Неча минг, неча лак фуқаро-нинг эсони шуларнинг қўлида. У фақат қовун сайилдан икки кун кейин Мирёқубнинг уйига икки арава қовун-тарвуз билан икки замбар узум, икки чораккина қайроқи бугдой юборгани-*

ни эслайди. Бу олти йилнинг мобайнида бир улоқчи отнинг эмас, бир неча улоқчи отларнинг ҳиссаси чиқарилган, бурунги беш-тўрт **таноб** ерга яна бир неча беш-тўрт **таноб** ер қўшилган бўлса-да, элликбошилик, ҳар қалай, меҳнат, уриниш ва югуриб-йўртишни талаб қиладиган амаллардан эди. Бу ўйлар Зебини жон ўртоғидан **фарсаҳ**ларча йироқларга олиб кетдилар. Маълумки, лак «юз минг», чорак «5 пуд, яъни 80 килограмм», **таноб** «0,15 гектардан 0,5 гектаргача (турли жойларда турлича) бўлган ўлчов бирлиги», **фарсаҳ** «тахминан 7—8 километр» маъноларидаги сўзлар бўлиб, уларнинг маънолари таркибида «эскилик» ифода семаси аниқ англашилиб туради.

Баъзан архаик сўз замонавий маънодошига қараганда маънони кучлироқ ифодалаш хусусиятига эга бўлади. Масалан **йўқсул** архаик сўзининг маъносидаги «ҳеч нарсага эга эмаслик» белгиси **камбағал** сўзидагига нисбатан анча ортиқ, чунки мазкур сўзлар таркиби тарихий-этимологик таҳлил этилганда англанадиган **йўқ** ва **кам** сўзлари қиёсланса, **йўқ** сўзи айни белгининг ноль даражада эканлигини очиқ ифода этиб туради. Бунинг устига, **йўқсул** сўзида «эскилик» ифода семаси ҳам мавжуд. Шунинг учун романда айнан шу сўз қўлланган: **Энахон йўқсул** бир оиланинг қизи эди. **Отаси** мунинг ёшлигида ўлиб кетган, **онаси** иккови биргина **аканинг** боқимига қараб қолган эдилар.

Романда архаик сўзлар даврнинг ёзма услубини реал тасвирлаш мақсади билан ҳам қўлланилган. Масалан, газетада босилган мактуб сифатида романда келтирилган ушбу парчада буни кўриш мумкин: ...**Шу хусусда ҳақиқат юзасидан** изоҳ қилиб **айтурмизким**, **Акбарали** мингбоши қарийб ўн тўрт йилдан буён оқ подшоҳимизнинг азамат давлатларига садоқат билан хизмат қилиб, шунча замон мобайнида **сарзаниш** (маломат)га **мустаҳиқ** (лойиқ) бўлмадилар... Ул беодоб мактабдор бўлса ҳамма фуқаронинг назарида **паст** ва **ҳақир** (тубан) кўрилган эди. Ўзи намоз ўқимасдан ва мактабда гўдак болаларга ер **мудаввар** (думалоқ) дур, яъни мисли тарвуз юмалоқдур, деб, шариятга хилоф илмларни таълим бергани **важҳ** (сабаб)идан фуқаро безовта бўлиб, ...юртнинг осойишига халал келганидан мазкур мактабдорнинг мактабини жаноби Акбарали мингбоши беркитиб эрдилар.

Романда баъзан архаик сўзлар қаҳрамоннинг нутқий характеристикасини бериш мақсадида ҳам қўлланган. Раззоқ сўфи диндор, руҳоний бир шахс, унинг нутқидаги ар-

хаик сўзлар, масалан, «оилам» ёки «аёлим», «қизим» демасдан, «аҳлиямиз»; «оғизамиз» дейиши сўфининг ана шу жиҳатини таъкидлашга ёрдам беради: *Аҳлиямиз ҳам уччига чиққан чевар, худога шукур. Оғизамиз ҳам тўппи тикишга «фаранг» бўлиб чиқди! Рўзғорнинг кўп-камларини ўзлари битиришади. Мен баҳузур тасбеҳимни айлантириб ётсам, бўла беради!*

Романда янги ясалган сўзлар у қадар ҳам кўп эмас. Чўлпон томонидан *-лан, -лаш* қўшимчалари билан ясалган бир неча сўзнинг ўзиёқ адибнинг ўзбек тили қонуниятларини нечоғли чуқур билганлигини кўрсатиб туради. Бу сўзлар янгилиги, оҳорлилиги билан матнга алоҳида ифодалилик бахш этган. Қуйидаги мисолларда буни кўриш мумкин: *Шу икки кечанинг ихтиёри менда! Мен — жинланганман, мен — ўтман, оловман! Қарши келма менга! Мирёқуб Акбарали мингбошини ҳақир кўради, хўрлайди, унинг итланишидан кулади. Шу топда ўзининг негадир «одамлаша бошлагани» тўғрисида ўйлаб кетиб Мирёқубнинг сўнг сўзларини эшитмаган бўлса мингбошини айблаш керак эмас. Баҳорлашиб бир бориб келаман, деб юриб эдим.*

Чўлпон рус тилидаги «йўлдан оздирувчи» маъносидаги *соблазнитель* сўзини калькалаш асосида ўзбек тилидаги *ачитқи, қичитқи* типидagi ясалмалар моделига суянган ҳолда *озитқи* сўзини ясаган. Бу янги сўз лисоний-бадий топилдиқ сифатида матнда алоҳида эстетик қиммат касб этган: *Арцибашевнинг тарақлаган даврларида ўртоқлари билан бирга бутун кеча ухламай, ўша «севимли» ёзувчини ўқир ва кечалари пойтахтнинг кенг паркларида ҳар бир учраган эркакни бир «ошиқ» хаёл қилиб, ҳар бир она сути оғзидан кетмаган тентак гимназистни бир «озитқи» деб биларди.*

ШЕВА СЎЗЛАРИ

Бадий асарнинг халқчиллигини таъминлашда халқ тилининг ранго-ранг воситалари, хусусан, шева сўзлари ҳам алоҳида ўрин тутади. Бадий асар тилининг тасвирийлиги, ифодалилиги, қаҳрамонлар нутқининг индивидуаллашганлиги кўп жиҳатдан ўринли ва меъёрида қўлланган шева унсурларига боғлиқ. «Бадий адабиёт тилини бошқа луғавий қатламлар сингари диалектизмларсиз ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Диалектизмлар персонаж нутқининг индивидуаллигини таъминлаш жараёнида услубий бўёқдор-

лиги жиҳатидан бошқа нутқ воситаларидан сезиларли даражада ажралиб туради» (Умурқулов Б. Бадиий адабиётда сўз, 1983). Чўлпон халқ тилининг жуда катта билимдони сифатида бу улкан хазинадан етарлича фойдаланган. Шунинг учун ҳам «Кеча ва кундуз» романининг тили маҳорат билан қўлланган шевага хос унсурларга бойлиги билан алоҳида эътиборга лойиқдир.

Ёзувчи ўз қаҳрамонларини ўзлари яшайдиган ҳудуд ва муҳитдан айирмаган ҳолда, ҳаётдагидек ишонарли ва жонли тасвирлаш эҳтиёжидан келиб чиқиб шевага хос сўзларни ишлатади. Шева сўзлари маҳаллий колорит, ҳудудий мансубликни ўзида аниқ акс эттириш билан бирга «бадиий нутқда муайян эстетик функцияни бажаради. Бироқ диалектизмларнинг эстетик қиммат касб этиши уларнинг бадиий нутқдаги меъёри, қандай ишлатилиши ва айни пайтда қандай диалектизмларнинг қўлланиши билан боғлиқдир» (Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Кўрсатилган асар).

Романда воқеалар, асосан, Андижонда кечади. Шунинг учун ҳам асар тилида Андижон шеvasига хос фонетик, морфологик, лексик хусусиятлар ўз аксини топган.

Маълумки, «фонетик диалектизмларда эмоционал бўёқ кучли бўлмайди. Бундан ташқари шевага хос бўлган *товушлар* системасини транскрипция орқалигина аниқ бериш мумкин» (Файзуллаев Б. Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, №3). Аммо шунга қарамасдан, шевадаги фонетик ўзгачаликдан бадиий матнда эстетик мақсад билан фойдаланилади, чунки бундай ўзгачалик, аввало, нутққа жонлилик бахш этади, қолаверса, ҳудудий мансубликни таъкидлайди, қаҳрамон нутқининг индивидуаллигини таъминлайди.

Романда муаллиф нутқда ҳам бир қатор фонетик диалектизмлар учрайди. Бу, албатта, маҳаллий колоритни яратишга хизмат қилади. Масалан, *тўппи (дўпти), тала (дала), довол (девор), тарадди (тараддуд), жугари (жўхори), синоқта (синашта)* каби кўплаб ана шундай сўзларни эсга олиш мумкин. Айрим мисоллар: *Зеби (Зебиниса) нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга тала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди. Меҳмонлар ош-сув тараддиларга йўл қўймасдан, сут-қатик билан қуруқ чой ичиб, дарҳол ўтирган жойларига узандилар. Энахонларникига бориб кирган вақтида, Энахонларнинг бутун оиласи ёйилган қопнинг теграсида жугари*

уқалаб ўтирардилар. Бу дафъа Мирёқуб худди ўзининг неча йиллик **синоқта** хотинини кўргандай бўлди.

Чўлпон бир ўринда сўзнинг ана шундай шевага хос талаффуз шаклини айнан шундай эканлигини ҳам қавс ичида алоҳида таъкидлаб кўрсатиб қўяди: Бунинг устига «бечора Султонхоннинг маъсум кўз ёшлари», «иккала иттифоқчи» (Хадичахон ва Пошшахон)нинг минг бир **«ҳилалари»** ҳам (**Хотинлар ўзлари худди шу шаклда — «ҳила-а» деб гапирадилар**) ёш ва маъсум бир қизнинг самимий тили билан бир-бир баён қилинди.

Арвой (арвоҳ), тўвва (тавба), мамила (муомала), овот (обод), қорачўғ (қорачиқ), ёвюрак (довюрак), пит (бит), алватта (албатта) каби бир қатор фонетик диалектизмлар эса қаҳрамон нутқини индивидуаллаштириш мақсадида қўлланган. Айрим мисоллар: — *Шунақа эканми? Вой тўвва-ей! Халфа эшоннинг қизи чақиртирган эканми? Илгари нойиб тўранинг мамиласини, сизга нималар деганини гапириб беринг. — Юрт овот бўларди. — Питини бериб боқадими! Алватта, айланай! Ўзлари ёлғиз боришадиган бўлса жавоб йўқ!..*

Шевага хос морфологик ўзгачаликлар ҳам романда анчамунча кузатилади. Бундай морфологик диалектизмларнинг асосий вазифаси муаллиф нутқида маҳаллий колоритни яратиш бўлса, қаҳрамонлар нутқида ҳам маҳаллий колоритни яратиш, ҳам улар нутқининг ўзига хослигини кўрсатишдан иборат бўлади. Бу ҳолатларнинг характерлиларидан бири сифатида айтиш мумкинки, муаллиф нутқида келаси замон сифатдошлари *қилмайтурган, утатурган, билмайтурган, кўзгататурган, қарайтурган, келатурган* каби шевага хос шаклларда учрайди. Масалан: *Халол-ҳаромни кўп ҳам фарқ қилмайтурган бу одамнинг... мачит шамларини нуфлаб чиқиш расмлари бўларди. ...Ёш қизларнинг ўз ораларида ўтатурган маҳрам гапларини гаплашиб, ...маълумот беришган эдилар.*

Эмоқ тўлиқсиз феълнинг асосий сўзга қўшиб талаффуз қилинишида ҳам шевага хос морфологик ўзгачалик мавжуд. Романда, хусусан, *эмиш, экан, эди* тўлиқсиз феъл шакллари кўпроқ *-ймиш, -йкин, -иди* шаклларида қўлланган. Масалан: *Айтишларича, уни она қорнидан сиҳат-саломат туширтирган ва биринчи дафъа йўргаклаган кампир ҳазилкашлиги ва шўхлиги билан хотин-халаж ўртасида донг чиқарган Ҳамро энаймиш. Шу ҳақиқатни айтгани учун қизидан алайна-ошкор койиган Қурвонбиби бу ҳақиқатни ўзи*

— ўз кўнглида неча марта такрорлаган бўлсайкин. Бўлмаса, мунча жсадаллатиб чақиртирмасиди.

Қаҳрамонлар нутқининг шевага дахлдор морфологик жиҳатларидан яна бири қаратқич ва тушум келишиклари кўшимчаларининг *-ди* шаклида ишлатилишидир. Куйидаги мисолларда буни кўриш мумкин: *Ҳа, овози жойида. Салтанатхонди ўртоғими? Кейин биласан. Бўл, арақди бер тезроқ.*

Таъкидлаш лозимки, романда лексик диалектизмлар фонетик ва морфологик шева ўзгачаликларига қараганда кўпроқ учрайди. Адиб лексик диалектизмларни ўз ўрнини топиб, ўзига хос маҳорат билан матнга олиб кирган.

Шевага хос сўзларнинг кўпинча уч тури фарқланади, яъни соф лексик, этнографик ва семантик диалектизмлар. Романда диалектизмларнинг бу ҳар учала тури ҳам маҳаллий колоритни яратиш, қаҳрамонлар нутқини индивидуаллаштириш каби услубий мақсадлар билан қўлланган.

Соф лексик диалектизмларнинг адабий тилда маънодоши мавжуд бўлади. Муаллиф нутқида қўлланган бундай диалектизмлар тасвирда маҳаллий руҳни таъкидлашга хизмат қилади. Масалан, *шоти (нарвон), човрилган (уюштирилган), локи (рўмол), синчалоқ (жимжилоқ), чорси (белбоқ)* каби бир қатор сўзлар куйидаги мисолларда ана шу мақсадда қўлланган: *Кампир шотининг ён ёғочини силаб ўйнар, Энахон оғзидан олган сақичини эзиб «соққа» ясар... Мингбоши Кумариқда човрилган у ғалати найранглар ва у найрангларнинг устаси тўғрисида шундай ширин ўйларга кетган... Локисини юзига тўсиб, дарвоза олдиғача Қурвонбиби чиқди. Бирданига тилла узукни ўз кўзи олдига олиб борди, у ёқ бу ёғини айлантириб хўп қарагандан кейин секингина қўл узатиб уни Умринисабибининг синчалоқига киргизиб қўйди. Уридан туриб каттакон чорсисини ариқ сувига ботирди...*

Қаҳрамон нутқида қўлланган лексик диалектизмлар, албатта, маҳаллий колоритни яратишга хизмат қилиш билан бирга унинг нутқида ўзига хослик ҳам бағишлайди. Бу ўринда яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, аксарият диалектал сўзнинг маъно таркибида «худудга мансублик»дан иборат ифода семасидан ташқари «белгининг ортиқлиги» ифода семаси ҳам мавжуд бўлади. Бу эса бадиий нутқининг ифодалилигини ошириш учун қулай имкониятдир. Чўлпон бу имкониятдан мукамал фойдалана олган. Масалан, Андижон шевасидаги *чигилин*г сўзи адабий тилдаги *чиройли*,

бежирим сўзлари билан маънодош, аммо *чигилинг* сўзининг маъно таркибида «худудий мансублик» билан бир қаторда «белгининг ортиқлиги» коннотатив семаси ҳам бор. Бу ифода семаси айни сўзнинг товуш қурилишидаги «нозиклик», «ингичкалик» оҳанги орқали яна ҳам алоҳида идрок этилади. Мисоллар: *У ёзлик кийимини кийиб, тўппатўғри биринчи класс номерга борди ва ўзи учун ажратилган кичкинагина чигилинг ва соз уйига ўрнашди. Шундай қилиб, бу мажбурий кўчириш Султонхонга чигилинггина ва сўлимгина бир уйча бахш этди.*

Ёки *танғирқаш* диалектизмни олиб кўрайлик. Бу сўз адабий тилдаги *таажжуб*, *хайронлик* сўзлари билан маънодош, аммо *танғирқаш* сўзида белгининг ортиқлиги аниқ акс этиб туради, бунга сўзнинг товуш қурилишидаги «йўғонлик», «дагаллик» оҳанги ҳам ёрдам беради: *Салтанатнинг «мингбоши...» дея қичқириши билан баробар аравани тўхтатган Ўлмасжон от устида орқасига қайрилиб — қандай ҳодиса бўлганини англаёлмасдан — танғирқаш назари билан қизларга тикилган эди.*

Андижон шеvasидаги *ҳопитувчи* (чўмилувчи), *кепата* (қиёфа), *бирушта* (тез-тез), *иттик* (ўтқир, зўр), *арвах* (озгин, ориқ), *элчиб* (эргашиб), *жовдимоқ* (тайёрланмоқ) *узиқара* (*жанжалкаш*) каби яна бир қанча сўзлар роман тилига ўзига хослик, ифодалилик, тасвирийлик бахш этган. Матнда бу сўзларнинг қўлланишидан намуналар: *Баландроқ ерга чиқиб туриб — худди денгизга ўзини ташлайдиган ҳопитувчилар каби ўзимни яна ўша ҳандаққа ташламоқчи бўлибман!.. Кулимсираш билан яна ҳам хунукроқ кепатага кирган башарасини кампир томон кўтариб туриб... Ранги пахтадек оқарган, қовоқлари бирушта учиб турарди. Тағин ҳар йил бир қур ҳажга жовдиганига куяман! Жуда сийрак бўлган соқол цякнинг ўртасигагина тўпланиб... тушган. Узиқарароқ хотин учраб бир чанг солса, ҳеч нарса қолмайди.*

Юқорида келтирилган мисоллардан ҳам кўриниб турганидай, Чўлпон лексик диалектизмларни шундай контекстларда қўллайдики, диалектизмларнинг маъносига ишора қилиб турадиган адабий тилнинг сўз ва бирикмаларига кўра бошқа шева вакили бўлган китобхон ҳам шевага оид бу сўзларнинг маъносини тушунишда бирон-бир қийинчилик сезмайди.

Андижон шеvasига хос лексик хусусиятларнинг романда кузатиладиганларидан яна бири аммо, лекин зидловчи боғ-

ловчилари ва яна, тағин маънодош сўзларини жуфт ҳолда қўллашдир. Табиийки, бу сўзлар жуфт қўлланганда, маъно бениҳоя кучайган ҳолда ифодаланади. Куйидаги мисолларда бунни кўриш мумкин: *Аммо-лекин юртнинг эслик, обрўйлик одамларини хафа қилмалар дейди. Омалекин тўтиб олиб ўлдирсам озлик қилади жувонмарғингни! Бу яна-тағин, ёввойи бир азият... Бунинг гапи, ваъдаси борми?*

Этнографик диалектизмлар муайян шева тарқалган худудда яшовчи кишиларнинг ўзларига хос бўлган урф-одатларининг номлари сифатидаги сўзлардир. Албатта, бадий асарда маҳаллий-миллий воқеа-ҳодисалар тасвирланар экан, бундай сўзларсиз иш битмайди. Бундай сўзлар тасвирнинг реаллигини таъминлайди, айти пайтда матнга маҳаллий ранг ҳам беради. Аммо романда бундай диалектизмлар кўп эмас. Масалан, куйидаги гапларда *тўй тўққизи; азайимхон* каби этнографик диалектизмларни кўриш мумкин: *У эшикдан кирар-кирмас тўй тўққизини хотинига узатиб: — қизинг қани? — дея сўради. Аёлларнинг билгани ирим, билгани қайтарма, билгани азайимхон... Қовоғи учса ҳам азайимхонга чопади... — деди мингбоши.*

Семантик диалектизмлар ҳам бадий нутқ учун алоҳида қимматга эга. Бирор сўз адабий тилда ҳам, шевада ҳам мавжуд бўлиб, шевада адабий тилда бўлмаган маъноси билан ҳам қўллана олса, ана шу шевадаги маъно диалектал маъно ёки семантик диалектизм сифатида бадий нутқда ўзига хос услубий тасвирийликни юзага келтиради. Масалан, *буви* сўзи шевада ҳам, адабий тилда ҳам қўлланади, аммо Андижон шевасида «ота-онанинг онаси» маъносида эмас, балки «она» маъносида ишлатилади: *Мен бувимдан берухсат меҳмон чақирмайман.* Куйидаги гапларда *сўри* сўзи «каравот» маъноси билан, *чизмоқ* сўзи «тизмоқ» маъноси билан, *чақириқ* сўзи «таклиф» маъноси билан семантик диалектизм сифатида қатнашган: *Сўрида ётган Фазилат ўриндан туриб келаётир эди. Эрининг бирор нарса дейишини кутмасдан бечора хотин бояги бесаранжомлик билан қаторасига уч саволни чизиб ташлади. Зебининг онаси — Қурвонбиби Салтидан ҳалиги чақириқни эшитгандан кейин дарҳол розилик берди.* Албатта, семантик диалектизмлар адабий тилда мавжуд бўлган сўзлар бўлганлигидан уларнинг маъносини англаш қийин кечмайди, қолаверса, бадий матндаги сўз қуршови айти диалектал маънони ойдинлаштириб туради.

Бадиий адабиётда муайян тасвир мақсади билан чет тилига оид сўз ва иборалар қўлланиши мумкин. Тилшуносликда «варваризм» деб номланадиган, ўз тилнинг луғат таркибига алоқаси бўлмаган бундай ажнабий сўз, сўз бирикмаси ёки гаплар муайян услубий восита сифатида тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг хорижга хослигини таъкидлаш, қаҳрамоннинг характери, ички дунёси ва миллий мансублигига урғу бериш, тушунчаларнинг келиб чиқишига ҳам ишора қилиш каби вазифаларни амалга оширишга кўмаклашади.

Айтиш лозимки, бадиий асарда қўлланган ҳар қандай ажнабий сўз ёки иборани варваризм деб қараш тўғри бўлмайди. Масалан, «Кеча ва кундуз» романида *шафе*, *мустаҳик*, *алалхусус*, *дасиса*, *касирул-адад*, *итоб* каби жуда кўплаб арабча, *ори*, *сарзаниш*, *хонақоҳ*, *гулбун* каби кўплаб форсча сўзлар ишлатилган, ammo уларни варваризм деб қараш мумкин эмас. Бу каби сўзлар бизнинг тилимизда, айниқса, ёзма адабиётимиз тилида турли тарзда, ҳар хил сабаб билан жуда эски замонлардан қўлланиб келади. Бошқача қилиб айтганда, бу арабча, форсча сўзлар умумий Шарқ маданиятига дахлдор тушунчаларнинг ифодачилари сифатида бизга бегона эмас. Тўғри, улар ўзбек тилининг бугунги фаол луғатида йўқ, лекин луғат бойлигимизнинг ўзига хос бир қисми, яъни эскирган қатлами сифатида мавжуд. Бундай лексик бирликлар эскирган сўзлар ўлароқ бадиий матнда ўзларининг бой лисоний-эстетик вазифасини бажараверади. Ажнабий сўз ўзбек тилида варваризм бўлиши учун у ўзбек тилига ёт бўлиши шарт.

Варваризмларнинг моҳияти аниқлаштирилар экан, яна бир жиҳатга ойдинлик киритиш жоизга ўхшайди. «Ўзбек тили лексикологияси»да бундай сўзларнинг асосий белгиси ҳақида қуйидагилар ёзилган: «Варваризмлар ҳам чет тил сўзлари бўлиб, уларнинг муҳим белгиларидан бири ҳали транслитерацияга учрамаганлиги, қайси тилга оид бўлса, шу тил график воситаларида берилишидир». Бизнингча, варваризм учун унинг қайси тил график воситаларида берилишининг аҳамияти йўқ, чунки варваризм фақат ёзма бадиий матндагина эмас, балки бундай матннинг оғзаки ўқилиши ёки ижросида ҳам варваризм бўлаверади. Бирон-бир чет тилига оид сўз ёки ибора ўзбек тилида ўша тил

ҳарфлари билан ифодаланганда ҳам, ўзбекча ҳарфлар билан ифодаланганда ҳам у сўзнинг маъно-моҳияти-асло ўзгармайди. Шундай экан, варваризмнинг асосий белгиси унинг ажнабий сўзлиги ва ўз тилига тамоман ётлигидир.

Ана шу мулоҳазалардан келиб чиқилса, «Кеча ва кундуз» романида қўлланган варваризмларнинг, асосан, рус тилига оидлигини таъкидлаш мумкин. Романда қаҳрамон нутқида ҳам, муаллиф нутқида ҳам варваризмлар учрайди, аммо муаллиф нутқида бундай сўзлар унчалик кўп эмас. Муаллиф нутқидаги варваризмлар, асосан, қаҳрамон ёки воқеа-ҳодисани характерлаш, варваризмлар ифодалаган тушунчаларнинг келиб чиқиш ҳудудига ҳам ишора қилиш учун ишлатилган ва шу асосда бадиий-эстетик қиммат касб этган. Масалан: *Шаҳардаги катта банкалардан бирида «учет кўмитаси»нинг аъзоси; ҳафтада бир мажлис ўтказадӣ... У вақтда шаҳардаги ҳоким ва приступ тўралар Акбарали мингбошига «час» («честь» демоқчи) берадиган бўладӣ. Мана шу ваҳима ва ташвишлар билан лиқ тўлиб Тошкентга томон қанот қоққан депешалар (расмий телеграммалар) воқеанинг учинчи кунда Тошкентдан Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъатини учуриб келди.*

Қаҳрамонлар нутқидаги варваризмлар уларнинг характери, табиати, ўша давр воқелигидан хабардорлигини очиш мақсадида қўлланган. Масалан, *спекуляция* варваризми жадидча қарашдаги татар Ҳасанов нутқида қуйидагича ишлатилган: *Бу йўғон саллали, бўш каллали ҳайвонлар, Бухорои шарифни спекуляция қилиб, ислом миллатини заҳарловчи микроблар бизни шу ҳолга келтирдилар... Ёки работчи сўзи жадидчи нутқида: «Бой бўл! Завод сол! Фабрика оч! Беш минглаб, ўн минглаб работчи ишлат! Миллий саноатни ривожлантир» дейди. Акбарали мингбоши нутқидаги вайна («уруш») варваризми унинг гўёки дунёдан хабардордай мақтанчоқлигини таъкидлашга хизмат қилган: *Оқподшо «вайна»да қийналиб қолса, қишлоқнинг ҳаммасини йиғиб жўнатаман!**

Қаҳрамонлар нутқида чет тилига оид сўз шакллари ва ибораларнинг қўлланиши, энг аввало, уларнинг миллий мансублигини таъкидлашга, қолаверса, характерининг муайян қирраларини бўрттиришга ёрдам беради. Қуйидаги мисолларда бунни кўриш мумкин: *Бирорта сартия қирғиз мергани отиб кўймасин деб кўрқаман. Хотя сартлар уни яхши кўришади. Ну, их!.. Хоним кўзи билан ёнидан жой кўрсатди: — Пожалюста...*

Чўлпон русча сўзлардан беозор бир кулги чиқариш мақсадида ҳам маҳорат билан фойдаланган. Роман қаҳрамони Мирёқуб русчани яхши билмайди, дастлаб унга «ғалати азиат» деб қараган «номер»даги хотин ўзбекчани билмайди: Мирёқуб унга «*Туя кўрдингми? Йўқ!*» мақолини тушунтириш мақсадида журналдаги туя суратини кўрсатгач, улар ўртасида шундай суҳбат бўлиб ўтади:

— *Кўрдингми! Йўқ!* — деди хотинга. Бу сўз русча «*Видел? Нет!*» шаклида чиққанлигидан хотин:

— *Кўрганман (видел)! — деб жавоб берди. Хотин унинг жон куйдириб гапирган гапини англамаган эди. Мирёқуб қизиди, бармоғи билан туя суратини бир неча марта туртиб, яна ўша саволни такрорлади. Хотин бу дафъа:*

— *Ҳа, ҳа, кўриб турибман (вижу), кўриб турибман!* — деб жавоб берди.

Мирёқуб таясанг бўлиб ўрнидан турди, тезгина хотиннинг ёнига ўтиб, туя суратини яна қаттиқроқ туртиб кўрсатди, бармоғини оғзига қўйди, бир оз шу кўйича жим қолгач, яна ўша саволни такрорлади.

Хотин Мирёқубнинг шу қадар зўр беришлари ила мақолнинг мазмунини англаёлмаса-да, унинг нима демоқчи бўлганини англаган эди...

— *Тушундим, тушундим. Раҳмат сизга!* — деди.

Романда эвланмоқ (уйланмоқ), ишиқ (нур, ёруғлик), истар (хоҳ), сиқинди (хафалик) каби бир қатор туркча сўзлар ҳам қўлланган, лекин уларни жуда катта бир услубий қимматга эга деб айтиш қийин, бу ҳолатни ўша давр тилидаги бир урф тарзида талқин этиш мумкин: *Мингбошининг ўзи эса ҳар сана бир эвланмоқдан, хотин янгиламоқдан бўшаламайду. Чироғнинг хира ишиғида кампирларнинг ивирсиб юрганларини кўрди. Ундан кейин истар келсин, истар келмасин эди.*

Романда **вульгаризмлар** номи билан умумлаштирилган дағал сўзлар ҳам анчагина қўлланилган. Вульгаризмлардан бадий адабиётда «персонажлар тилини индивидуаллаштириш, миллий ва социал колорит ҳосил қилиш» (Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. 1983), нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини кучайтириш мақсадларида фойдаланилади.

Айтиш лозимки, вульгаризмларнинг маъно таркибидаги «ўта салбий муносабат», «камситиш», «менсимаслик», «ҳақорат» каби бир қатор ифода семалари жуда очиқ кўри-

ниб турадиган бўлади. Таъбир жоиз бўлса, бундай сўзлар кўпроқ номинатив маъноларига кўра эмас, айтиш коннотатив маъноларига кўра нутқда яшайди, дейиш мумкин.

Дағал ва ҳақорат сўзлар романда муаллиф нутқида қўлланилмаган. Улар қаҳрамонлар тилида берилган бўлиб, дағаллик даражасидаги меъёрни ҳам адиб тўла сақлай билган. Асарда агар воқеалар ривожига уйғун ҳолатда дағаллик ва ҳақорат даражаси жуда кучли бўлган сўз ёки иборани ишлатиш зарурияти туғилса, қаҳрамонга бу сўзни бевосита айттирмасдан, ёзувчи ўз нутқи орқали тегишли маънони тавсифий йўл билан қуйидагича умумлаштириб бериб кўя қолган: *Мингбоши ниҳоят даражада одобсиз бир сўз билан бақириб жавоб қилди. Иккала ёш хотин секин-секин орқаларига тисарилиб ўз уйларига кириб кетдилар. Мирёқуб астаффурулло ўрнига уят бир сўз айтди.*

Романда даюс, ҳароми, баччағар, занғар, қизталоқ, хотинталоқ, синталоқ (сингилталоқ), қанжйиқ, ҳез каби бир қатор вульгар сўзлар ишлатилган. Таъкидлаш керакки, бу сўзлар, асосан, Акбарали мингбоши, Раззоқ сўфи ва домла-имом нутқларида учрайди.

Чўлпон мингбоши нутқидаги вульгаризмлар орқали унинг характериға хос бўлган маънавий-маърифий қашшоқлик, амалдор сифатидаги калондимоғлик, ўзидан қуйидагиларга нисбатан нописандлик каби жиҳатларни бўрттириб кўрсатишга эришган. Қуйидаги мисолларда буни кўриш мумкин: *Мингбоши отининг бошини яна торта тушиб сўрайди: — Нима, нима? Менга тил тегизди? Нималар дейди хотинталоқ? Нимага менга қарайсан? Ё мастмисан, синталоқ? — деди мингбоши.*

Ўзбек тилида даюс сўзининг маъноси «қўшмачи, далла», «ўз хотинини бировга қўшишга монелик қилмайдиган» демақдир. Мингбоши нутқида айтиш вульгаризм мана бу тарзда қўлланган: *Агар олмоқчи бўлса, ҳаммангни икки қўллаб тутардим ўша газетчи даюсга!.. Менга битта хотин бас эди... зурриётлик бўлса... шунча давлатни кимга ишониб қолдираман? Ўз-ўзидан равшанки, газетчи эмас, «ҳамма хотинини икки қўллаб газетчига тутмоқчи бўлган» мингбоши мантиқан айтиш ҳақорат сўзнинг мазмунига мос келади. Ёзувчи мазкур сўзни мингбоши нутқида шундай контекстда келтириш орқали мингбоши устидан ўз заҳархандасини ошкор этган.*

Раззоқ сўфидай руҳоний кишининг нутқида *итвачча*, *баччағар* каби дағал, ҳақорат сўзларнинг ишлатилиши сўфининг ички дунёси, диний-илмий савияси, маънавий қиёфасидаги салбий нуқталарни очиқ кўрсатишга хизмат қилган. Табиийки, чинакам руҳоний одам мўмин, ҳалим, оғзига бундай шалоқ сўзларни олмайдиган, мулоҳаза-муҳоқамали, вазмин бўлади. Бундай вульгар сўзлар сўфининг ўз нутқи билан ўзини фош этиш имконини берган: *Сўфи ўзининг одатдаги қалта сўзларидан биттасини аранг чиқарди, лекин чиқарганга яраша биракай қилиб — жаҳл билан, бақириб чиқарди: — Бўлди, дейман, итвачча! Берсам нима бўпти, баччағар? Ўз қизим...*

Домла-имом нутқидаги *баччағар*, *ҳароми*, *лаънати* каби сўзлар ҳам унинг исломий ахлоқи мустаҳкам эмаслиги, жоҳиллиги каби салбий хусусиятларини алоҳида таъкидлайди: *Тунов кун, шаҳарга тушганимда, мударрис домланинг ўғилларига қаттиқроқ тегишиб қўювдим... Устимдан арз қилган бўлса-я ҳароми бачча? Кейин нўғой домланинг олдида одамларга бир-икки оғиз ваъз қилиб, лаънати жадиднинг кўнглини кўтариб қўйдим-ку-я...*

ИБОРАЛАР

Воқеликни образли тасвирлашда, уни китобхон кўзи ўнгида аниқ ва тўла гавдалантиришда ибораларнинг ўрни, аҳамияти беқиёсдир. Иборалар, умуман олганда, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларни кузатиш, жамиятдаги мақбул ва номақбул ҳаракат-ҳолатларни баҳолаш, турмуш тажрибаларини умумлаштириш асосида халқ чиқарган хулосаларнинг ўзига хос образли ифодаларидир. Шунинг учун ҳам иборалар, тилшунос А. Маматов таъкидлаганидек, «у ёки бу халқнинг яшаётган жойининг табиати, иқтисодий тузуми, тарихи, маданияти, ҳаёт тарзи, оғзаки ижодиёти, бадий адабиёти, санъати, фани, урф-одати, дини кабилар билан боғланади» (Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, № 4—5—6). Ўзбек тилидаги ана шундай фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятларини чуқур тадқиқ этган олим Б. Йўлдошев қуйидагича таъкидлайди: «Фразеологик бирликлар сўзлардан фарқли ҳолда объектив реалликдаги муайян воқеа-ҳодисани номлаш учун эмас, балки унга нисбатан модал муносабатни ифодалаш мақсадида юзага келади. Тилдаги фразеологик бирликларнинг асосий қисми

маъно жиҳатидан инсонга қаратилган; улар кишининг бирор физик, руҳий, ахлоқий, интеллектуал хусусиятини, хатти-ҳаракатини баҳолайди. Шу сабабли фразеологик бирликларнинг маъно таркибида кўпинча коннотатив элемент иштирок этади. Бу элемент фразеологик бирликнинг денотатив маъносига эмоционал-экспрессив бўёқдорлик юклайди» (Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. 1993).

Ўзбек тилида халқнинг ўзига хос тафаккур тарзи, кузатувчанлик закоси, бадий тасаввур ва тахайюл қудратини намоён этувчи ибораларнинг улкан ганжинаси мавжуд. Кўплаб ўзбек адибларнинг бу ганжинадан фойдаланишларидаги ўзига хосликлар, уларнинг бу борадаги маҳоратлари, ютуқ-камчиликлари ўзбек филологиясида маълум даражада ўрганилган бўлса-да, ҳали бу масаладаги тадқиқотларни етарли деб бўлмайди.

Табиийки, ёзувчи тўғри келган, ҳар қандай иборани ҳам бадий асарга олиб киравермайди. Чўлпон маҳоратли ёзувчи сифатида ўзининг бадий-эстетик ниятига холис хизмат қилиб, асар тилининг таъсирчанлиги ва ширадорлигини таъминловчи турғун бирикмаларни, чинакам халқ ибораларини танлайди. Шу билан бирга «турғун воситаларни бадий маҳсулни баркамоллаштирувчи элементга айлантириш учун ёзувчи тадқиқ этаётган даврни, вазиятни, мавзунини, айнини вақтда контекстни бадий жараённинг туташи ҳалқаларини сифатида диққат марказида тутиши керак» (Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати). Аини пайтда бадий асар матнига олиб кирилаётган ибора бошқа бирликлар билан нафақат лисоний жиҳатдан, балки руҳий-эстетик жиҳатдан ҳам уйғунлик ҳосил этмоғи лозим.

«Кеча ва кундуз»да тасвирнинг тугаллиги, қаҳрамонлар ҳаёти ва ички дунёси ифодасининг тиниқлигини таъминлаш учун халқ тилидан сайлаб олинган иборалар кўп. Масалан, *жон олиб, жон бермоқ, бошини емоқ, эсини танимоқ, юрагини ҳовучламоқ, ганини бир жойга қўймоқ* каби жуда кўплаб халқ иборалари романда ўзининг муносиб ўрнини топган: *Мингбошини мендан узоқ тутини учун жон олиб, жон бериб уринини керак бўлган Султонхон келганидан бери ҳар кун қулоғимга эгилиб, иккала кундошимнинг ганини қайтаради... билмай қолдим! Ишқилиб, мингбошининг бошини емай қўймайди. Акаси Холмат эсини танигандан бери меҳнат пешиди чопарди.*

Қаҳрамоннинг руҳий ҳолатидаги тигизлик тасвирида Чўлпон кўпроқ фразеологик ибораларга мурожаат қилади. Муайян бир тасвирда бир неча ана шундай бирликларни кетма-кет келтириш орқали қаҳрамоннинг аҳволи руҳиясининг расмини чизгандай бўлади. Мана бу парчада буни кўриш мумкин: *Раиғи ўчди. Кўзлари ёшланди. Қалтироқ босди. Нафаси ичига тушди. Ёнига ўтиб эркалатдим. Сўнгра ўзига келди.*

Романда биронта ҳам шунчаки ишлатилган ибора йўқ. Асарда фразеологик ибора қўлланар экан, бошқа сўзлар ёрдамида унинг маъноси янада кучайтирилади. Бунинг учун иборадаги асос сўзнинг мазмунини таъкидлайдиган сўз ёки сўз бирикмаси келтирилади. Масалан, *қовоғидан қор ёғмоқ* иборасидаги асос сўз *қор* сўзидир, айтайлик, *совуқ* сўзи уни таъкидлаши мумкин. Ушбу парчада шу йўл билан мазкур иборанинг маъноси янада кучайтирилган: *Ҳар ким ўз олдидида бир нарса топиб, шунга кўз тиккан ва у нарсада Зеби — ўз отасини, Қурвонбиби — ўз эрини, Салти — қовоғидан қор ёғиб турган совуқ бир сўфини кўрарди.* Мана бу гапда эса айни маъно иборага қўшимча равишда келтирилган сўз бирикмалари таркибидаги *қиш* ва *изғирин* сўзлари орқали бетакрор бир тарзда кучайган: *қовоғидан доим қор ёғади, вазжоҳати доим қиш, доим изғирин...*

Ёзувчи Мирёқуб характерини очишда, унинг табиатидаги қабарик хусусиятни мукамал кўрсатишда, табиийки, жуда кўп усуллардан фойдаланган. Шу жумладан, ёзувчи бунда фразеологик иборадан ҳам усталик билан фойдаланган. Тилда *эпақага кел(тир)моқ* ибораси кенг тарқалган, шу ибора ёзувчининг бадиий мақсадига мана бу тарзда холис хизмат қилган: *Дўконидан ҳар нарса топиладиган бир баққолга «фаранг баққол» деб ном қўйган кексалар ҳар ишда қўли бўлган бу одамга «Мирёқуб эпақа» лақабини бериб хато қилмаганлар. Ўзлари ҳам бу лақабнинг тўғрилигини осонгина исбот қиладилар: — У аралашмаган иш эпақага келмайди.*

Таъкидлаш лозимки, Чўлпон кўпинча олдин у ёки бу иборанинг маънодоши, муқобили бўлган сўзни ишлатади, сўнгра эса иборанинг ўзини келтириш орқали ҳисҳаяжоң оқимининг юксалиб, даражама-даража юқорилаб бориши жараёнини таъкидлашга эришади. Бунда иборадagi бўёқдорлик яна ҳам бўртиб кўринади. Масалан, *боши осмонга етмоқ* фразеологик иборасининг лексик сатҳдаги муқобили, маънодоши *хурсанд бўлмоқ* сўзидир. Ёзувчи бу

сўз ва иборадан ўз бадийий мақсадига уйғун ҳолда мана бу тарзда фойдаланган:

- *Хатни ўқидингизми?*
- *Ҳа... ўқидим...*
- *Аччиғингиз келгани йўқми?*
- *Нега, нега... хурсанд бўлдим...*
- *Хурсанд бўлдингизми? Ростдан-а?..*
- *Бошим осмонга етди.*

Куйидаги мисолларда ҳам бу ҳолатни кўриш мумкин: *Зерикдим буларингдан... кўнглимга урди. Юр, кетайлик!. Нега индамайсан? Нега дамнинг чиқмай кетди?*

Ёзувчи асарда иборалардан шу қадар маҳорат билан фойдаланадигани, натижада халқда кенг тарқалган оддий иборалар кулги чиқариш, юмористик эффект ҳосил қилишнинг гўзал воситаларига айланади. Масалан, *назарни тушмоқ* ибораси ва *тушмоқ* сўзи асосида ёзувчи мана бундай энгил кулгини ҳосил қилган: *Хадичахон ҳам (кундоши Пошшахонга) ўша хилда кулиш билан жавоб берди:*

— *Ҳа, эрингиз шаҳарда қолиб кетди. Билмадим, яна битта-яримтага назари тушдимикин?*

— *Назарлари қурсин у кишининг! Ҳадеб туша берар экан-да...*

— *Сиз-биз тушмасин деганимиз билан тушмай қоларми-ди? Худо ўзи тушадиган қилиб яратган экан-да.*

Халқда худо бермоқ ибораси бор. Ёзувчи бу иборани қўлларкан, матнда бермоқ, узатмоқ каби маънодош сўзларни ҳам келтиради ва чиройли киноявий кулгини юзага келтиради: *Акбарали мингбоши, мана, ўн уч йилдан бери шу маснадда ўтиради, давлати, обрўси, нуфузи тобора ошса ошадиги, камимайди.*

— *Худо берган-да, худо! — дейишади кексалар. — Худо ол, қулим, деса, ҳеч гап эмас.*

Шундайда баъзи ёш-яланглар:

— *Худо ҳадеб шунақа ноинсофларга берар экан-да! Биз бечораларга ҳам бир нарса узатса-чи! — деб қолишади.*

Буни эшитган кексалар таёқ кўтариб ёш-яланг устига югуришади, бечора ёшлар таёқдан ўзларини олиб қочаркан, бир-бирларига қараб пичинг отишади:

— *Нимага қочасан? Худо сенга ҳам бераёттир, олмайсанми?..*

Иборалар асосида ёзувчи яратган кулгилар баъзан шундай куюқ бўладигани, улар бетакрор аския шаклини олади. Масалан, *тили қичимоқ* ва *қичиғини босмоқ* ибораларидаги

қичимоқ ва қичиқ ўзакдош сўзларидаги маъно нозикликлари асосида мана бу тарздаги сўз ўйини — аскияни юзага келтиради:

— *Биламиз, тақсир, янги уйланган одамди гапга тутиб бўлмайди! Мингбоши додхо-нима хабар олиб келган экан, деб сўрамоқчи эдик.*

Имом домла кулди.

— *Уйлангандан эмас, Ҳасанбой,— деди.— Бошинглар қичмаганда, тилинглар қичиб турмаса бўлмайди, а?*

Гузарда кулги кўтарилди.

— *Қичиғини босиб ўтинг, деймиз-да, домла! — деди кал Ҳасан.*

Яна кулдилар. Домла қип-қизариб кетди.

Чўлпон тасвир мақсадига фавкулудда мувофиқ ибораларни танлаш билан кифояланиб қолмайди, балки уларни қаҳрамонлар табиати, руҳий ҳолати, ҳаёт тарзига мослаб ўзгартиради, қайта ишлайди ҳам. Халқ ибораларининг тузилиши, таркиби ва мазмунини гоаят усталик билан сайқаллайди, уларга янгича маъно нозикликлари ва оҳор бериб, асли мазмуни тўқ бўлган бундай тил бирликларини янада тўйинтиради, бойитади. Бундай иборалар, табиийки, асардаги гўзал тасвирни янада гўзаллаштириши баробарида асар руҳига тамомила сингиб кетади.

Ёзувчилар томонидан халқ ибораларини «қайта ишлашнинг усуллари, уларга янгича ранг ва тус, янгича маъно талқини беришнинг йўллари жуда хилма-хилдир. Бунга ибора маъносини иккинчи бир оттенка билан тўлдириш, иборанинг лексик таркибини ўзгартириш ва кенгайтириш, янги иборалар яратишда мажозий мақоллар замиридаги образлардан фойдаланиш каби ҳолатларни кўрсатиш мумкин» (Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси. 1974). Фразеологик иборалардан услубий-эстетик мақсадларда ижодий қайта ишлаган ҳолда фойдаланишнинг турли-туман усуллари тилшунос Б. Йўлдошев томонидан кўрсатиб берилган (Фразеологик услубият асослари. Самарқанд, 1999). Чўлпон халқ ибораларига сайқал берар экан, асосан, қуйидаги усуллардан фойдаланади:

1. **Ибора таркибидаги айрим сўзларни алмаштириш.** Бундай усул бадий асарлар тилида анчайин кенг тарқалган. «Фразема гап таркибида бошқа сўзлар билан муносабатга киришар экан, баъзан аниқлик киритишни, конкрет шартшароитга мослашишни талаб қилади. Ана шундай ҳоллар-

да ибора компонентларидан бири бошқа сўз билан алмаштирилади» (Йўлдошев Б. Ўша асар, 130-бет). Бунда, албатта, ибора таркибидаги у ёки бу сўзни бошқаси билан шунчаки алмаштириш эмас, балки ибора маъносини янада кучайтиришга, тасвирланаётган ҳолат ёки ҳаракатни бўрттириб ифодалашга хизмат қиладиган алмаштириш бадий-лисоний қимматга эга бўлади. Романда ана шундай сайқалланган ва лингвопоэтик қиммат касб этган иборалар жуда кўп. Масалан, «менсимаслик, писанд қилмаслик» маъносидаги *назарга ил(ма)моқ* иборасидаги биринчи сўзни Чўлпон кўз сўзи билан алмаштириш орқали ибора маъносини янада конкретлаштиришга эришган: «*Мингбошининг фалон-фалонлари бизни кўзига иладими?*», — деб хабар ҳам қилмабмиз.

Ёки *Нега индамайсанлар? Оғзинга пахта тиқдингми ҳамманг?* парчасида «мутлақо гапирмаслик» маъносида кўлланадиган *оғзига талқон солмоқ* иборасидаги кейинги икки сўз *пахта тиқмоқ* бирикмаси билан алмаштирилган. *Талқон солмоқ* бирикмаси ифодалаган ҳаракат *пахта тиқмоқ* бирикмаси ифодалаган ҳаракатга қараганда юмшоқроқ, яъни *тиқмоқ* сўзида ҳаракатнинг мажбурий тарзда амалга ошиши бўртиб кўриниб туради. Шунинг учун ҳам бундай алмаштириш мингбоши характерига хос дағаллик, кўрсликка урғу берувчи экспрессияни ортиқ даражада кучайтиришга имкон берган.

Бундай ҳолатлар романда жуда кўп. Масалан, *ўз оёғига ўзи болта урмоқ* иборасидаги *урмоқ* феълини *чопмоқ* феъли билан алмаштириш орқали ибора маъноси янада ўткирлашганлигини сезмаслик мумкин эмас, чунки *чопмоқ* феълида «кесиш, узиш» маъноси қабарик ҳолда ўз ифодасини топган: *Дунёда ўз оёғига ўзи болта чопадиган аҳмоқ ҳам бўладими?* Бир ўринда ёзувчи айни шу шаклдаги иборадagi *оёқ* сўзини *томир* сўзи билан алмаштирган ва натижада иборанинг «ўз манфаатига зид иш қилмоқ» маъносидаги «ўз манфаати» маъно узви кучли таъкид олган: *Умриниса-биби яна бир қур кўзларини жаланглатиб олгач:*

— *Киши деган ўз томирига болта чопадими?*
— *деди.* — *Кечаси билан ухлаёлмасдан шунини ўйлаб чиқдим...*

Худди шунингдек, *урмоқ* ва *ағдармоқ* сўзларида ҳаракатнинг натижаланишига кўра фарқ бор, яъни *ағдармоқ* феълида натижаланиш маъноси қабарик ифодаланган. Шунинг учун ҳам ёзувчи *бир ўқ билан икки қуш (қуён) ни*

урмоқ иборасидаги урмоқ сўзини ағдармоқ сўзи билан алмаштирар экан, «икки мақсадга бирданига етмоқ» маъносининг янада ёрқин ифодаланишига эришган: *Энди бир ўқ билан икки қушни ағдармиш керак!*

Тилимизда кўз-қулоқ бўлмоқ ибораси бўлиб, у ўтимсиз феъл асослидир. Ёзувчи бўлмоқ ўтимсиз феълини қилмоқ ўтимли феъли билан алмаштириш орқали иборада ифодаланган ҳаракатни фаол ҳаракатга айлантирган: *Маслаҳат натижасида қайнона билан келин уйда қоладиган бўлиб, икки-уч ойдан бери буларникида яшайдиган қариндошларидан Сарвибиби деган кампир қизларга кўз-қулоқ қилиб берилган эди.*

Куйидаги мисолларда ҳам бировнинг молига кўз олайтирмоқ иборасидаги кўз олайтирмоқни чанг солмоқ билан, ақл тарозисига солиб кўрмоқ иборасидаги ақл сўзини эс ва фикр сўзлари билан алмаштириш орқали иборалар маъноси кучайтирилган, айна ҳолат тасвири куюқлаштирилган: *Гаплари ҳаммаси маъқул. Бировнинг мол-мулкига чанг солтурганга ўхшамайди. Энди, унинг ширин овози қулоғимдан йироқлашгач, таъсирли сўзларининг шошилиш оқими узилгач... у сўзларни эс тарозисига солиб кўраёттирман. У айтмоқчи бўлган сўзини фикр тарозисига солиб ўлчамоқда эди.*

2. Ибора таркибини кенгайтириш. Бунда иборанинг лексик таркибига янги сўз киритилади. «Бундай ҳолатда иборанинг анъанавий структураси кенгайди, иборанинг ўзида эса семантик силжиш юз беради, унинг экспрессив бўёқдорлиги ортади» (Йўлдошев Б. Ўша асар). Масалан, тилда «ҳаммага бирданига билдирмоқ» маъносидаги *жар солмоқ* ибораси бор бўлиб, Чўлпон уни *қўшкарнайи билан жар солмоқ* тарзида кенгайтиради. Бунда, табиийки, иборанинг маъноси жуда ҳам кучаяди, «ҳаммага билдириш» ҳаракатининг шиддати, қамрови яна ҳам ортади: *Мингбошиликни тортиб олиб, эл кўзида тамом шарманда қиладигандай! Абдисамат билан Ёдгор эчки, Умарали пучуқлар яна қўшкарнайи билан жар соладигандай!..*

Халқда тўнни тесқари киймоқ ибораси кенг тарқалган. Чўлпон иборадаги тўн сўзи олдидан *тепа* сифатловчисини кўйиб, тўнни янада конкретлаштирадими, Раззоқ сўфининг ўжарлик, қайсарлик, терслик табиати Қурвонбиби тилидан аниқ ифодаланади. Айна пайтда Қурвонбибининг ички дунёсидаги изтироб, бу ҳолдан норозилик, кўрқув алоҳида таъкид олади: *Отанг тепа тўнни тесқари кийиб келибди. Мингбоши додҳо олдида мунақа шарманда қилади-*

ган бўлса, қиз ҳам керак эмас менга, сен ҳам керак эмассан, дейди.

Ибора таркибини кенгайтиришда Чўлпон кўпинча иборадаги асос сўзга юқоридаги каби сифатловчи келтириш усулига мурожаат қилади. Масалан, *уйга ботмоқ* иборасини *қора* сифатловчиси воситасида, *устидан тоғ ағанамоқ* иборасини *ҳар қандай оғир* сифатловчиси воситасида кенгайтирган: *Кўнглига оғир ташвишлар солган йигитчанинг шундоқ ёнгинасида жуда ширин хаёллар билан бирга жуда қора ўйларга ботиб турган вақтида бирданига айвон томондан бир овоз эшитилди. Расмий сўроқлар бу хилда борганда, орқадан Мирёқуб ғайри расмий йўллар билан сўроқ берар, бир-икки кун шаҳарда қолиб, қишлоққа қайтганида мингбошининг устидан ҳар қандай оғир тоғ ҳам ағанаган бўларди.*

3. **Ибора таркибини қисқартириш.** «Иборалар қисқаруви дастлаб нутқ жараёнида бошланади ва аста-секинлик билан тилда ибораларнинг тўла (ёйиқ) ва қисқарган вариантлари пайдо бўла бошлайди. Ибораларнинг нутқий қисқаруви нутқий имкониятдан келиб чиқиб, Ш. Балли таъбири билан айтганда, кўп куч сарф қилмаслик, фикрни тезроқ етказиш мақсадида нутқда аввалдан маълум бўлиб келган ибора компонентларини қисқартириш ҳисобига содир бўлади» (Йўлдошев Б. Уша асар). Демак, ибора таркибини қисқартириш ҳам тил воситаларини тежаш тамойили асосида амалга ошадиган жараён. Аммо ёзувчи бу жараённи ўз бадий-лисоний мақсадига хизмат қилдиради. Масалан, ўзбек тилида *қўлини ювиб қўлтиғига урмоқ* ибораси мавжуд бўлиб, унинг маъноси «Ўзбек тилининг фразеологик лугати»да «ихлоси қайтиб, ишонмай қўйиб, диққат-этибордан соқит қилмоқ» тарзида изоҳланади. Чўлпон романда уни мана бундай қисқартирилган ҳолда қўллайди: *Ундан кейин, қишлоқ одамларининг шунақа ўзбошимча ҳаракатларига йўл қўйиб берсак, оз вақт ичида қишлоқдан қўл ювишимиз керак бўлади.* Бу иборанинг нойиб тўра нутқида қўл ювмоқ тарзида қисқариши нафақат шакл ихчамлиги учун, балки маъно силжиши учун ҳам хизмат қилган. Нойиб тўранинг «Воқеалар шу тахлит давом этса, оз вақт ичида биз қишлоқни ташлаб чиқишимизга тўғри келади» демоқчи эканлиги *қўл ювмоқ* ибораси орқали таъкидланган. Кўринадики, айти иборанинг қисқарган варианты «*ташлаб чиқмоқ*», «*ажралмоқ*», «*қочиб қолмоқ*» каби янги маъно қирралари билан матннинг бадииятини бойитган.

«Кеча ва кундуз» романида юқорида кўриб ўтилган иборалар билан бир қаторда бевосита Чўлпоннинг ўзи ясаган бетакрор, мағзи тўқ, ширали иборалар ҳам анча-мунча бўлиб, улар асар тилига ўзига хос жило бериб туради: *Ёши балоғатга етиб, уйлари ёвчиларнинг қатнов йўлларига айланганидан бери у шўрликнинг қора ўйларга ботмаган куни йўқ. Тўранинг тили чарчаб, Мирёқубнинг оғзида биринчи эс-наш асарлари кўринган эдики, ташқаридан бир одам кириб келди. Мирёқуб ғурурининг калтакланишидан келган бир захарханда билан кулди, инженер эса бурунги кулар юзини ҳам нўхталаб олди.*

Халқ орасида жинниликка қоғози бор деган гап мавжуд. Чўлпон ана шу қолипда муттаҳамликка гувоҳнома олган тарзидаги иборани ясаганки, бу ибора тиниқ ва бетакрор тасвир учун хизмат қилган: *Бу одам эскидан бери судларда ишлаб келиб, муттаҳамликка гувоҳнома олган қадрдон тулкилардан эмас, негадир четдан, холис кишилар орасидан чақирилган эди.*

Умуман, «Кеча ва кундуз» романида Чўлпон халқ тилининг катта билимдони сифатида халқ ибораларидан усталик билан фойдаланган, уларни сайқаллаган, ўзи ҳам оҳорли ибораларни ясаб, уларни ўз ўрнига кўя билган.

МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАР

Мақол ва маталлар шаклан ихчам, мазмунан кенг, образли ва яхлит, барқарор оҳангга эга бўлганлигидан нутқда, айниқса, бадий нутқда алоҳида қимматга моликдир. Мақолларда фикрни лўнда ва тиниқ образли ифодалаш имкониятининг мавжудлиги нутқнинг ифодалилиги, таъсирчанлигини таъминлашда жуда кўл келади. Забардаст фольклоршунос олим М. Афзалов таъкидлаганидек, «турмушнинг ҳамма соҳаларида: меҳнат жараёнида, жонли суҳбатларда, ёзма адабиётимизда мақол ва ҳикматли иборалар жуда кўп ишлатилади. Англатилмоқчи бўлган фикрлар образли қилиб ифодаланади. Шунинг учун ҳам халқимиз «Сўзнинг кўрки — мақол», «Яхши нақл томири — ақл», «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» деб бекорга айтмаган» (Ўзбек халқ мақоллари. Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1960). Халқимиз донишмандлигининг бу турини тўплаш ва тадқиқ этиш борасида катта хизмат қилган олимлар — Ш. Шомаксудов ва Ш. Шораҳмедовлар мана бундай деб ёза-

дилар: «Доно фикрни, ўткир ҳақиқатни, теран мазмунни, сўз хазинасининг дуру жавоҳирларини ўзида мужассам этган ранг-баранг мақоллар нутқимизнинг экспрессив (яъни таъсир этувчи, ҳис-ҳаяжон уйғотувчи) воситалари орасида энг таъсирчан, энг эсда қолувчи, кишини ўйлашга, фикр-мулоҳаза юритишга беихтиёр мажбур қилувчи кучга эгадир» (Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. 1990). Шунинг учун ҳам сўз санъаткорлари ўз асарларида халқ донишмандлигининг ўзига хос маҳсуллари бўлмиш бундай бирликларга кўп мурожаат қиладилар, бу борада ўзларининг маҳоратларини намойиш этадилар. Ҳар қандай бадий асарнинг халқчиллигини, ҳаққонийлигини таъминлашда ҳам мақолларнинг ўрни беқиёсдир. Чунки «мақолда воқеликнинг ўзи эмас, балки воқелик ҳақида халқнинг ҳукми, хулосаси акс этади (Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, б-сон).

Ўзбек мумтоз адабиётида мақолдан фойдаланишнинг гўзал намуналарини кўриш мумкин. Таниқли навоийшунос А. Рустамов ёзганидек, «бадий нутқда мақолдан фойдаланиш ҳам санъат ҳисобланиб, унга «ирсолу-л-масал» ёки «ирсол-и масал» дейилади» (Навоийнинг бадий маҳорати. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979).

Ўзбек адиблари асарларида мақол ва афоризмларнинг қўлланиши, ўзига хосликлари, бундай бирликлардан фойдаланиш усуллари М. Ҳакимов томонидан тадқиқ этилган (Ёзувчи ва халқ тили. Фан, 1971). Аммо бу монографияда ўша давр тақиқларига кўра Чўлпон асарлари таҳлил қилинмаган.

«Кеча ва кундуз» романида мақол ва маталлар ўзининг беқиёс эмоционал-экспрессив имкониятини намойиш этган. Чўлпоннинг бетакрор қалами остида мақоллар бадий тасвирга алоҳида жило беришга хизмат қилган.

Асардаги мақолларни қўлланиш хусусиятига кўра куйидагича гуруҳлаштириш мумкин: 1. Ўзгаришсиз қўлланган мақоллар. 2. Ўзгартириб қўлланган мақоллар. 3. Мақол қолипда ясалган ва таржима мақоллар.

1. Ўзгаришсиз қўлланган мақоллар халқ тилидаги шакли ва мазмуни ўзгартирилмаган ҳолда, асарга айнан киритилган мақоллардир. Адиб улардан фикрни ихчам, лўнда, таъсирчан бир тарзда ифодалаш, нутқнинг образлилигини таъминлаш мақсадида фойдаланган.

Таъкидлаш жоизки, романнинг биринчи жумласиёқ мақолдан иборат, яъни роман тўғридан-тўғри ушбу мақол билан бошланган: «*Ҳамал келди, амал келди*». Ҳатто романнинг биринчи боби ўз даврида «Совет адабиёти» журналининг 1935 йил 4-сонида «*Ҳамал келди — амал келди*» сарлавҳаси билан эълон қилинган (Чўлпон ҳаёти ва ижоди библиографияси. ТошДУ нашриёти, 1992). Маълумки, *ҳамал* куёш йили ҳисобида йилнинг 21 мартдан 21 апрелигача бўлган даврни ўз ичига оладиган биринчи ойининг номи. Бу даврда «қиш уйқуси»дан уйғонган табиат амалга, ҳаракатга келади, битта-битта чирой оча бошлайди. Ёзувчи айна мақолни келтиргандан кейин ана шу баҳорий ҳаракатнинг расмини эрка бир оҳангда чизишга бошлайди. Мазкур мақолда ифодаланган ҳаракатли яхлит баҳор образи китобхонни бирданига баҳорга олиб киради, уни матн давомида чизилган расмни тугал уқишга, идрок этишга тайёрлайди. Шунини ҳам айтиш керакки, *амал (олмоқ)* сўзининг маъноси «наботот оламини уйғониши, кўкара бошлаши»ни билдиради, шунинг учун ҳам у *ҳамал* сўзи билан мазмуний-манتيқий уйғунликка эга. Зотан, мақолнинг лисоний ва образли моҳияти ҳам айна шу уйғунликка асосланган. Аммо айрим тадқиқотчилар ўз вақтида айна ҳолатни янглиш баҳолаш ва кераксиз сиёсий талқинларга берилиш натижасида мана бундай илмий ноҳолис фикрларни ҳам баён қилганлар: «Халқда: «*Ҳамал кирди — амал кирди*» деган мақол бор. Ўтмишда ибтидоий омоч ва қўш ҳўкизга эга бўлган деҳқонлар баҳор — *ҳамал* оғи келиши билан ерни ишлашга бошлар эдилар. Эндиликда қудратли қишлоқ хўжалик техникасига эга бўлган совет деҳқонлари баҳор келишини кутиб турмасдан қишнинг ҳамма ойларида деҳқончилик ишларини олиб борадилар. Шу сабабли шоир Амин Умарий «Баҳор остонасида» номли шеърда юқоридаги мақолни «*Ҳамал кирсагина амал кирмайди*» деб ўзгартиради» (Ҳакимов М. Кўрсатилган асар.). Кўриниб турганидай, бу ўринда тадқиқотчи *амал* сўзининг маъносини «иш» деб янглиш тушунган, демакки, мақолдаги манتيқий мазмунни ҳам тўғри англамаган.

Чўлпон баъзи ўринларда халқ мақолларини ўзгартирмасдан, айнан келтирар экан, бу ҳикматли бирликларнинг бевосита халқникилигини алоҳида таъкидлаш, бунга алоҳида урғу бериш мақсадида турли изоҳларни ҳам қўллашни лозим кўради. Бунда кўпинча *дейдилар, дейди бурунги-*

лар, дейди ўзбек мақоли, деган гап бор, дейди бизнинг ҳақимлар каби сўз шакллари ва сўз бирикмаларидан фойдаланади: «Улим билан ишқдан бошқа ҳамма дарднинг чораси бор», **дейдилар.** Фафлатда қолганларнинг бошига тушадиган таёқ ёмон зил кетади, **дейдилар.** Фақат нечораки, у киши бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар; «Ўрганган кўнгил ўртанса, қўймас», **дейди бурунгилар.** «Кичкина митти, хон хўжани йиқитди» **дейди ўзбек мақоли.** «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин», **деган гап бор.** «Чорасиз дард йўқ», **дейди бизнинг ҳақимлар.**

Романда ўзгаришсиз қўлланган мақолларнинг матнга олиб кирилиши ҳам барча ўринларда айнан бир хил усулда эмас, Чўлпон бунда бир қанча ўзига хос йўлларни топа билади. Масалан, баъзи ўринларда халқ мақоли матнга бадий ниятга мувофиқ, фикрнинг холис баёни, айтилмоқчи бўлинган фикрнинг далили сифатида гўёки бир иқтибосдай киритилади: *Ҳа, қўйинг, тўра, одамни хафа қиладиган гапларни гапирмайлик. «Эртанинг ғамини эшак ейди». Эртага худо пошшо эгам. Қани Москвага борайлик-чи. Нима дейсиз, хўжайин? Нима, нима? «Эски оғиздан янги сўз?». «Пули борнинг гапи ўнг, пули йўқнинг гапи тўнг», — дейди яна биттаси.*

Баъзан эса Чўлпон мақолларни ҳеч бир ўзгаришсиз, айнан қўллайди, аммо бунда юқоридагидай иқтибос шаклида эмас, балки «предметлаштирган» ҳолда, яъни мақол асли қандай шаклда бўлса, ушандайлигича «қотирилиб» ишлатилади ва натижада яхлит мақол-гап от туркумидаги бир сўздай турлана олади. Бундай қилинганда, ҳолат ифодасидаги аниқликни, ифодадаги образлиқликни кучайтириш учун имкон туғилади. Ушбу мисолларда бунини кўриш мумкин: *Бермади деб ётаверасизми? — деди яна. — «Олма пиш, оғзимга туш» билан бўладими?. Орангизда донғи кетган ашулачингиз бор туриб, менга осилганларинг қизиқ! — деди. — Биз «Сув бўлмаса, таяммум»га ярайдиган ашулалчилардан...*

Романда ёзувчининг мақолларни ўзгаришсиз қўллашдаги маҳоратли ўринларидан яна бири шуки, кўпинча мақол-гапнинг кесими грамматик жиҳатдан, яъни шахс-сон ва замон жиҳатидан ҳам асосий матнга тўлиқ мослашади, бунда мақол ўз мазмунини тўла сақлагани ҳолда матнга тамоман сингишиб кетади. Маълумки, мақоллардаги кесимнинг замони нисбий деб қаралади, уни абсолют, уму-

ний замон сифатида талқин этилади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у мақолни шундай бир тарзда матнга олиб кирадики, натижада мақолдаги замон нисбий эмас, балки конкрет, матнда намоён бўлган замон билан бир хил замон маъноси ва шаклини олади. Оқибатда мақол ёзувчининг бадиий мақсадига мувофиқ тарзда ҳаракат ва аниқлик касб этади. Масалан, *Қарс икки қўлдан чиқади* деган мақолда кесимнинг шакли ҳозирги-келаси замонни кўрсатса-да, мазмунан у нисбий замон. Чўлпон бу мақолни шундай матнга олиб кирадики, унда айни мақолнинг кесими ҳам шаклан, ҳам мазмунан ҳозирги-келаси замон сифатида намоён бўлади, буни матндаги бошқа феълларнинг мазкур замонда эканлиги ҳам таъкидлаб туради: *Шу учун софга-салом, тансиқ қўлёзма асарлар ва баъзан оз-кўп пул хусусида тўра Мирёқубга миннатдор бўлиб туради; амалдорнинг қўлидан келадиган баъзи бир хил ҳимоят ишлари тўғрисида Мирёқуб тўрага миннатдор бўлиб туради. Ишқилиб, қарс икки қўлдан чиқади ва ҳамма иш гўзаллик билан битиб боради! Қўрқмасдан очиқ гаплаша беринг. Гандан гап чиқади. Гандан маслаҳат чиқади!*

Баъзан ўзгартирилмасдан қўлланган мақолдаги кесимнинг шахс-сонни матнда таъкидланаётган шахс-сонга мосланади, бу ҳам юқоридаги ҳолатдаги каби бадиий қиммат касб этади. Масалан, *Санамай саккиз дема; Ётиб қолгунча, отиб қол* каби мақоллардаги кесимлар қуйидаги мисолларда матн талабига уйғун ҳолда иккинчи шахснинг кўплик ва биринчи шахснинг кўплик шаклларида ишлатилган: *Санамасдан саккиз демай туринг ҳали!* «*Ётиб қолгунча, отиб қолайлик*»; дейди. Аммо менга ишониб, ўзи ҳаракатсиз юрмасин, дейди.

2. Ўзгартириб қўлланган мақоллар. Халқ тилида кенг ишлатиладиган мақолларнинг тузилишини ўзгартириб, бадиий тасвирдаги муайян вазият, ҳолат ва ҳаракатга фавқулудда мослаб қўллаш ёзувчидан алоҳида эътибор, маҳорат ва масъулиятни талаб этади. «Кеча ва кундуз»да ана шундай ўзгартирилиб қўлланган мақоллар анча-мунча бор. Романда мақоллар тузилишини ўзгартиришнинг бир қанча кўринишларини кузатиш мумкин. Масалан, баъзан мақол таркибидаги у ёки бу сўз айни ҳолат ифодаси учун экспрессив жиҳатдан кучлироғи билан алмаштирилади. *Эчкига жон, қассобга ёғ (қайғу)* деган мақолдаги *жон* сўзи ўлим сўзи билан алмаштирилганда, айни ҳолат ифодаси

янада кучаяди, шунинг учун ҳам романда мазкур мақол ана шундай ўзгартирилган ҳолда қўлланган: «*Курвонбининг аччиғи келди: — «Эчкига ўлим, қассобга ёғ!» Мен ўломай гарангман, сиз ҳадеб куласиз. Ёки Меҳнатсиз роҳат йўқ мақолини йўқ сўзини бор сўзи билан алмаштириш орқали Меҳнатсиз роҳат борми?*» шаклида риторик сўроқ гапга айлантирилганда ҳам экспрессия бениҳоя кучайиши табиий: *Ҳалигача оғ тонган бўлса, мундан нари кўп топар. Ҳали ёш, ишласин озроқ... меҳнатсиз роҳат борми, қалай!*

Баъзан мақолнинг таркиби айрим қўшимчалар билан қайта тузилади. Масалан, *Пул топилади, обрў топилмайди* деган мақол романда қуйидаги тарзда қайта тузилган ва айтилмоқчи бўлган фикр янада ифодалилик касб этган: *Пул керак бўлса, аяма лекин! — деди. — Пул деган нарса топилиб кетади, обрў топилмайди, обрў!*

Яна айрим ҳолларда эса мақол таркибидаги муайян бўлакни тушириб қолдириш орқали ҳам адиб бадий ифоданинг таъсирчанлигини оширишга эришган. Масалан, *Пес нес билан қоронғида топишар* мақоли қуйидаги парчада кесим тушириб қолдирилган ҳолда қўлланган: — *Ана, топишиб ҳам кетди! — деди Хадичахон ичкаридан.*

— «*Пес нес билан ... қоронғида!*» — деди Пошшахон.

Аввало, айти диалогнинг биринчи репликасида *топишиб ҳам кетди* феъл шаклининг қўлланганлиги кейинги репликадаги мақолда айти феъл билан ифодаланган кесимнинг контекстуал эллипсисга учраши учун имконият яратган (Маҳмудов Н. М. Эллипсис в узбекском языке. АҚД.). Қолаверса, бу мақол халқ орасида кенг тарқалган, шунинг учун мазкур феъл қўлланмаганда ҳам у бемалол идрок этилаверади. Айти пайтда бу мақол Пошшахоннинг кундошига бўлган муносабатини, шу ҳолатдаги руҳий-ҳиссий ҳолатини бениҳоя аниқ ифодалаганлигини таъкидламоқ жоиз. Бу мақолни ёзувчи шу қадар маҳорат билан қўллаганки, натижада *Пес нес билан қоронғида (топишади)* гапининг бевосита ўз, яъни реал мазмуни ҳам, мақол мазмуни ҳам бирданига намоён бўлган. Мақолдаги икки қайта қўлланган *нес* сўзида Пошшахоннинг кундошига нисбатан ғазаби, нафрати, жаҳолати бутун борича очик ифодаланган.

Баъзан мақолнинг муайян бир қисми тушириб қолдирилади ва бу ҳолат асарда лисоний-бадий қиммат касб этади. Масалан, *Пул билан битадиган бўлса, майли. Пул топилади* парчасидаги кейинги гап *Пул топилади, обрў*

топилмайди мақолининг биринчи қисмидир. Ёки *Шошмасанг — тез етарсан, шошгандан ўзиб кетарсан* мақоли романда иккинчи қисми бадийят мақсади билан тушириб қолдирилган ҳолда қўлланган: «*Шошилмасанг — етасан*» деган мақол бошимизга бир бало бўлди.

3. Мақол қолинида ясалган ва таржима мақоллар. Чўлпон мақолларнинг лисоний-эстетик ва бадий-мантиқий моҳиятини бениҳоя теран англайди. Шунинг учун ҳам у мавжуд халқ мақоли қолипида шундай ўткир мақол ясайдики, бу унинг бадий тасвир ниятига астойдил хизмат қилади. Бундай мақол нафақат мақолда кўзда тутилган шахснинг моҳиятини, балки буни айтган қаҳрамоннинг мазкур шахсга бўлган субъектив муносабатини ҳам яққол ифода этади. Масалан, *Эшагига яраша — тушови* деган мақол бор. Ўз маъносида ҳам кучли мантиқ манамаман деб туради, яъни тушовнинг қандайлиги эшакнинг қимматига боғлиқ, эшак бир пуллик бўлса, унга боғланадиган тушов ҳам шунчалик бўлади ёки бундай эшакни тушовлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Бу мақол «Ҳикматнома»да шундай изоҳланади: «мажозий маънода арзимаган нарсага арзимаган ҳаракат, тараддуд қилинганда ё шундай қилиниши кераклиги уқтирилганда; иззат-ҳурматга арзимайдиган ёмон одам иззат-ҳурмат қилинмаганда ё шундай қилиш кераклиги уқтирилганда ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланади». Чўлпон айти шу қолипда *Эгасига яраша — поғони* тарзидаги мақолни ясайди ва буни романга олиб кириш учун аниқ замин ҳозирлайди. Маълумки, Мирёқуб воқеаларни кузатиш ва фойда чиқадиган фурсатни тўғри белгилашга устаси фаранглардан. Лекин у энди воқеаларни кузатибгина қолмай таҳлил ҳам қила бошлади. Шу кунгача оғримаган бошида «бугун ғалати фикрлар кўзгалди». У дунёқарашини шакллантириш, онгини ўстириш ниятида: «аллакимдан алланималарни сўрагим, билгим, ўргангим келади», — дейди. Шундай ҳолатни бошдан кечираётган қаҳрамон ноиб тўранинг гапларини эслаб, унинг моҳиятига етишга интилади: «*Империя нима десам, оқподшонни, ўзини, погонини кўрсатди. Оқподшонинг нималигини ўзи айтиб берди, ўзининг кимлигини ўзим билман, бугун яна ҳам очикроқ билдим, эртага жуда равшан билсам керак... Энди, елкасидаги поғони қолди. У бир латта, зардан тикилган бўлса ҳамки, бир латта... Машиначи тикади. «Эшагига яраша — тушови» деган гап бор. Эгасига яраша — поғони... Демак империя ботишга томон боради*».

Кўринадики, Мирёкуб нафақат фойда чиқар масалалар устида, балки йирик ва оламшумул воқеалар ҳақида ҳам бош қотира бошлади. Гарчи у империянинг маъносини тўлиқ англамаса-да, гап нима ҳақида кетаётганини фаҳмлайди. Унинг назарида ҳар қандай нуқсондан холи кўринган оқподшо ва нойиб тўраларнинг аҳволини яқиндан ўргангач, аслида уларнинг тутуриқсиз, бемаъни одамлар эканлигини англай бошлайди. Уларнинг тутуриқсизлиги шундаки, гарчи «Зардан тикилган бўлса ҳам» арзимаган «бир латта» — погон билан овуниб, алданиб, унга мунтазам интилиб яшашади. Погон талвасаси билан умр кечираётган кишилар учун эса бундан муҳимроқ ишларнинг бўлишини тасаввур қилиш қийин. Уларнинг шахсияти шу қадар аниқ ва арзон. Бундай кишиларнинг кўлидаги кеманинг ботишини муқаррар билган Мирёкуб империяни ҳам «ботишга томон боради» деб тўғри хулосалайди. Бу ўринда адиб *Эшагига яраша — тушови* мақолидан қаҳрамоннинг кайфияти, ўша империя рамзларига бўлган муносабатини ёрқин ифода этадиган, мавжуд воқеликни аниқ акс эттирадиган, мазмунан янги, оригинал мақол ясаш учун ҳам имконият, ҳам қолип сифатида фойдаланган. Мазкур мақолдаги ифода объектига бўлган ўта салбий таъкиднинг *Эгасига яраша — погони* мақолида янада кучли, янада кичнояли, янада кесувчанлигини англамаслик мумкин эмас. Эшак ва тушов, эга ва погон ёки эга-эшак, погон-тушов.

Асар қаҳрамони Мирёкуб тилидан айтилган *Йиқилган полвон ҳам аччиғини кулиб енгади* гапини ҳам ёзувчи яратган мақол деявериш мумкин, ундаги кучли мантиқ ва ўткир мажоз айни гапни мақол даражасига кўтарган.

Романда *Туяга қанот берса, қайси иморат соғ қолади?* деган бир мақол ҳам қўлланган. Аммо бу мақол айнан шу шаклда «Ўзбек халқ мақоллари» тўпламида ҳам, «Ҳикматнома»да ҳам, бошқа катта-кичик мақоллар тўпламларида ҳам учрамади. «Ўзбек халқ мақоллари» тўпламида унга яқин маънодаги *Туяни ўйна деса, ҳамма ерни пайхон қилар* мақоли берилган, бошқа бир китобда *Туяга ноз қил деса, бир таноб экин ебди* тарзидаги мақол бор. Аммо бу мақоллар романдаги мазкур мақол даражасида ширали, образли эмас. Ҳар ҳолда, *Туяга қанот битса, қайси иморат соғ қолади?* мақолини ҳам Чўлпоннинг бадиий тафаккури маҳсули сифатида қараш мумкин.

Асарда рус тилидан таржима қилинган бир неча мақол ҳам қаҳрамон бадиий тасвирини жилолантиришга имкон

берган. Куйидаги мисолларда *Выше своей головы не прыгаешь, И овцы целы, и волки сыты* каби рус халқ мақоллари ўзбекчага таржима қилиниб, матнга киритилган: *Мирёқуб қанча баландпарвоз бўлгани билан, ўз бўйидан ортиқ кўтарилолмайди. Чунки у — бир ит! Шу тонда Мирёқуб жувонмарг бўлсайди. Бир оғиз гап билан маъқул маслаҳатни топиб берарди. «Кўй ҳам бутун, бўри ҳам тўқ» бўларди.*

Хуллас, романда қўлланган халқ мақолларининг барчаси бадиий матннинг узвий унсурига айланган. Романда лисоний-бадиий қиммат касб этмаган биронта ҳам мақол йўқ. Чўлпоннинг мақолларни роман матнига олиб кириш йўллари, бадиий мақсадига уйғун равишда қайта қуриши, ўзгартириши, янги мақол яратиш маҳорати ўзига хосдир.

«КЕЧА ВА КУНДУЗ»ДА ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАР

Бадиий адабиёт деган қадимий тушунча пайдо бўлгандан бери амалиётчилар ҳам, назариётчилар ҳам образли тасаввур ва тафаккур маҳсули бўлмиш бу нутқнинг таъсирчанлиги сирларини ўрганадилар, унинг тасвирийлигини ошириш йўлларини тинимсиз излаб келадилар.

Энг қадимги замонлардаёқ нутқнинг тасвирийлиги ва таъсирчанлигини таъминлашга кўмаклашадиган воситаларнинг муҳимларидан бири сифатида сўзнинг кўчма маъносини таъкидлаб кўрсатганлар. Сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши, яъни турли маъно кўчимлари нутққа ёқимlilik, гўзаллик, улуғворлик бахш этиши Аристотелнинг «Риторика» ва Деметрийнинг «Услуг ҳақида» асарларида айтиб ўтилган.

Сўз маъносининг кўчиши жараёнлари турли кўринишларда воқе бўлади, бу жараёнлар ва уларнинг натижалари сифатида юзага келадиган ҳодисалар; бу ҳодисаларнинг турлари, ўзига хос хусусиятлари каби масалалар ўзбек тилшунослигида анча батафсил ўрганилган.

Сўз маъноси кўчишининг метафора, метонимия, синекдоха каби бир қатор турлари филология илмида кўчимлар ёки троїлар номи билан умумлаштирилади. Ҳар қандай бадиий нутқ назариясида кўчимлар марказий фигура сифатида қаралади. Ифодалилик, тасвирийликнинг бадиий воситалари орасида энг асосий ўринни айнан кўчимлар эгаллашини таъкидлар экан, француз тадқиқотчилари бадиий асарни троїларсиз тасаввур этиш мушкул эканли-

гига алоҳида диққатни қаратадилар. Чиндан ҳам, кўчма маънолар, у қайси усулдаги кўчим орқали юзага келишидан қатъи назар, бадий нутққа эмоционаллик, экспрессивлик, таъсирчанлик, образлилик каби муҳим сифатларни беради. Бу сифатларсиз эса бадий асар тилининг, демакки, бадий асарнинг китобхонга таъсири ёки ундаги бадий мақсаднинг «юқумлилиги» даражаси нечоғли бўлишини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Муайян бир нарса-ҳодиса ҳақида аниқ ва бадий тасаввур ҳосил қилиш мақсадида унга ўхшаш ёки алоқадор бошқа нарса-ҳодисанинг белгиси, хусусиятлари ўхшатилади ёки алоқалантирилади. Айтиш мумкинки, ҳар қандай кўчимнинг боши, ибтидоси чоғиштириш, яқинлаштиришдир. Аммо чоғиштириш доирасига тортилган икки нарса мутлақо тенг мавқеда бўлмайди, улардан бири муайян белгиларига кўра қамровлироқ, кўламлироқ бўлиши керак. Айтиш мумкинки, чоғиштириладиган икки нарсадан бири асос, эталон бўлмоғи лозим, акс ҳолда чоғиштириш маънога эга бўлмайди.

Кўчимлар дунё тилларининг барчасига хос бўлса-да, уларнинг бевосита воқеланиши, мазкур эталоннинг танланиши ва ундаги коннотатив маънонинг идрок этилиши кўпроқ ҳар бир тилнинг ўзига хосдир. Шунинг учун ҳам коннотацияни ўзига хос баҳолаш жараёни билан боғлиқ ҳодиса сифатида талқин этар экан, кўпгина тилшунослар эмотив-баҳо муносабатида антропометрик нуқтаи назар мавжудлигини таъкидлайдилар. Бошқача қилиб айтганда, улар ҳар бир тил эгаси бўлган халқ ўз маданий-тарихий тажрибаси, жамиятда шаклланган яхши ёки ёмон ҳақидаги ижтимоий баҳо тасаввурларига кўра баҳолаш стандартлари, эталонларини танлаши ҳақидаги фикрни илгари сурдилар. Бу фикрни исботлаш мақсадида келтирилган мисоллар ҳам алоҳида эътиборга молик. Масалан, рус тилидаги *жаба* («қурбақа») сўзи ёқимсизлик ҳиссини кўзғаса, чех тилидаги айни *zabka* сўзи ёқимли қизга нисбат берилар экан. Ёки А. С. Мамонтованинг аниқлашича, вьетнам тилида *чўчқа* — аҳмоқлик, *айиқ* — юзсизлик, *эшак* — тоқатлилик, *ит* — ифлослик, *маймун* — одамовилик, *товуқ* — меҳнатсеварлик, *фил* — куч-қудрат рамзларидир; рус тилида эса бошқача, яъни *чўчқа* — ифлослик, *айиқ* — кўполлик, *эшак* — ўжарлик, *ит* — вафодорлик, *маймун* — эпчиллик, *товуқ* — аҳмоқлик, *фил*—тепса тебранмаслик рамзларидир (Бу

ҳақда қаранг: Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М., 1986. 49, 108-бетлар). Ўзбек тилида эса *чўчқа* — ифлослик, *айиқ* — қўполлик ва кучлик, *эшак* — аҳмоқлик, *ит* — вафодорлик, *маймун* — майнавозчилик, *товуқ* — ақлсизлик, *фил* — куч-қудрат, *қўй* — ювошлик, *мусича* — беозорлик рамзлари сифатида турғунлашган.

Демак, нутқда кўчимлар юзага келтирилар экан, мазкур чоғиштириш, ўхшатиш эталонларини танлаш, унинг халқ маданий-тарихий тажрибаларига, миллий дунёқарашига мувофиқлиги бениҳоя муҳимдир. Зотан, кўчма маъно ҳам айна шу эталон вазифасидаги сўзда ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам бадий нутқда кўчимлардан фойдаланилганда ҳам ёзувчининг бевосита тил маҳорати, аввало, айна шу сўзни танлашида ёрқин намоён бўлади.

Чўлпон метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, муболаға, киноя ва бошқа тасвирий воситалардан бениҳоя унумли фойдаланган. Чўлпоннинг насрий тил маҳорати бундай воситалар нуқтаи назаридан «Кеча ва кундуз» романида, асосан, метафора ва ўхшатишлардан фойдаланиши, ўзига хос ана шундай кўчимлар ясашида яққол кўрилади.

Кўчимлар деб аталадиган тасвирий воситаларнинг деярли барчасининг ҳам асосида ўхшатиш, чоғиштиришдан иборат мантиқий тушунча ётганлигини ҳисобга олиб, бу воситаларнинг «Кеча ва кундуз» романида қўлланишини ўрганишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

ЎХШАТИШЛАР

Ўхшатишлар энг қадимий тасвирий воситалардан бири сифатида нутқимизни, айниқса, бадий адабиёт тилини безашда, тасвирининг аниқлиги ва образлилигини таъминлашда фойдаланиб келинади. Бу муҳим ва кенг қўлланувчи восита тилимизда халқимизнинг тарихий-маданий тажрибалари, бадий тасаввурларининг натижалари сифатида юзага келган бўлса, бадий асарда сўз устасининг кузатувчан зийрак нигоҳи ва тирак бадий дидининг маҳсули сифатида юзага келади.

Ўхшатишларнинг лисоний, мазмуний ва услубий хусусиятлари ўзбек тилшунослигида анча кенг ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишларича, ҳар қандай ўхшатиш

муносабати тилда ифодаланар экан, албатта, тўрт унсур кўзда тутилади, яъни: 1) ўхшатиш субъекти, 2) ўхшатиш эталони, 3) ўхшатиш асоси, 4) ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи. Бу ерда яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай ўхшатишнинг лингвопоэтик асосини бевосита ўхшатиш эталони ташкил этади. Тасвирий восита сифатидаги ўхшатишнинг поэтик қиммати, эстетик салмоғини ҳам худди шу ўхшатиш эталони белгилайди. Ўхшатишнинг оригиналлиги айти ўхшатиш эталонининг оригиналлигига кўра юзага келади.

Ўзбек тилида ўхшатишлар айти шу ўхшатиш эталонининг оригинал ёки оригинал эмаслигига кўра анъанавий ва хусусий-муаллиф ўхшатишларига ажратилади. Маълумки, нутқимизда *айиқдай кўпол, қуйдай ювош, тулкидай айёр, пахтадай оқ, тошдай қаттиқ* каби бир қанча ўхшатишлар бор. Улар ўзбек халқининг баъдий тасаввурлари, маданий-тарихий тажрибалари, умуман, ташқи олами баҳолаш мезонлари маҳсули ўлароқ анча илгаридан шаклланиб, узок даврлар мобайнида ишлатиб келинади. Бу ўхшатишлар оғиздан-оғизга, асардан-асарга ўтиб келаётганлиги учун ҳам уларнинг ўхшатиш эталонлари ўз оригиналликларини аллақачон йўқотиб, қолиплаган нутқ парчалари бўлиб қолган, анъанавий тус олган. Шуни ҳисобга олиб улар **анъанавий ўхшатишлар** деб қаралади.

Анъанавий ўхшатишлар кўп ишлатилавериб, ўз оҳорини йўқотган, ўхшатиш эталонлари тегишли тушунчаларнинг доимий ифодачиларига айланиб қолганлиги туфайли аввалдан билинган, кутилган тасвирий восита сифатида ўз образлилиги, эмоционал-экспрессивлигини камайтирган бўлиши табиий.

«Кеча ва кундуз» романида бундай анъанавий ўхшатишлар анча-мунча қўлланган. Масалан, тилимизда *тарвуздай думалоқ, момикдай лўппи (оппоқ), тикондек ботмоқ, ойнадай ялтирамоқ* каби ўхшатишлар бор. Романда улар қуйидагича ишлатилган: *У — тилла сочли, тарвуздай думалоқ, ўзи лўппигина ва оппоқ момикдай бир бола эди. Бу шошиллиш савол шўрлик онанинг бағрига тикондек ботди. Ёғлиқ қўллари билан арта бермоқдан унинг эски бедана маҳсуси ойнадай ялтираб кетди.*

Айрим тадқиқотчилар анъанавий ўхшатишлар «кундалик нутқда ишлатилавериши орқали ўзининг образлилик ва эмоционал-экспрессивлик хусусиятларини йўқотган» деб

ҳисоблайдилар ва уларнинг бадий нутқдаги тасвирий имкониятларини рад этгандай бўладилар. Аслида тилдаги ҳар қандай сўз ёки иборани тасвирийлик, образлилик мақсадига хизмат қилдириш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ. Бу фикрнинг ёрқин исботини «Кеча ва кундуз» романида тўла кўриш мумкин. Эскидан мавжуд, оҳорсиз ўхшатишларга Чўлпон янгидан оҳор, қуюқ экспрессивлик бериш мақсадида маълум ўхшатиш билан бир қаторда тасвирий кучайтирувчи турли воситаларни келтиради. Бунда эски ўхшатиш гўёки янгидан нурлангандай бўлади. Масалан, тилимизда *девдай улкан (бақувват)* ўхшатиши мавжуд. Романда бу анъанавий ўхшатиш мана бундай контекстда қўлланган: «*Мен, — дейди Зеби, — якка бошим билан қаршилик қилиб эплай оламанми? У — девдай бир эркак бўлса, мен бир сиқим эсон бор қиз бўлсам?...*» Мисолда айтилган шу анъанавий ўхшатиш *бир сиқим эсон бор қиз* бирикмасига зидлаштирилган ҳолда қўлланган ва кучли контраст юзага келтирилган, шунингдек, синтактик қурилишда ҳам чоғиштириш бор, ана шулар фонида *девдай* ўхшатиши кучли экспрессивлик касб этган. Демак, анъанавий ўхшатишга муайян бирликларни зид қўйиш орқали анъанавий ўхшатишнинг ҳам эмоционал-экспрессивлигига эришиш мумкин.

Анъанавий ўхшатишнинг бадий матнда эмоционал-экспрессивлигини таъминлаш учун Чўлпон ўхшатиш эталони маъноси билан мазмунан сиғишмайдиган бирликларни келтиради, шунингдек, айтилган эталон маъносига қайта ишора қиладиган бирликларга мурожаат қилади. Албатта, булар фақат бир жумлада эмас, балки бир неча жумлада, яъни кенг контекстда кузатилади. Масалан: *Филдирак устидан ўзини аравага ташлаган вақтида тақводор йўловчи ҳали ҳам сўйланмоқда эди:*

— *Қандай беҳаё боласан! Кап-катта тўнғиздай бўлиб қолибсану, шарму ҳаё қилмасдан, номаҳрам бор ҳовлига қарайсан-а! Сўфи кўргундай бўлса «гўшт кетти!» қилади. Ҳа!!!* Тилимиздаги *тўнғиздай катта (тарбиясиз)* анъанавий ўхшатиши мазкур бадий матнда, таъбир жоиз бўлса, «лисоний-эстетик қайта ишлов»дан ўтказилган. Аввало, бу ўхшатиш *тақводор йўловчи* нутқида ишлатилган, исломий эътиқодга кўра тўнғиз (чўчқа) гўшти тамоман ҳаром (кейинги жумладаги «*гўшт кетти*» ибораси *тўнғиздай* сўзида гайриихтиёрий равишда гўштни эсга тушириши табиий). Шунингдек, *маҳрам, номаҳрам* сўзлари ҳам исломий тушун-

чаларни ифодалайди. *Шарму ҳаё, беҳаё* сўзлари ахлоқий тушунчалар ифодачилари сифатида мазкур тушунчаларга қувват беради. Ана шу тариқа «ҳалоллик» ва «ҳаром» ўрта-сидаги контраст кучаяди. Айтиш мумкинки, *тўнғиздай* анъанавий ўхшатиши асли салбий муносабат ифодачиси эди, ёзувчининг бу тарздаги эстетик ишловидан кейин айни салбий муносабат беҳад даражада ортган ва тасвир янада қуюқлашган.

Кенг тарқалган анъанавий ўхшатишлардан яна бири *отнинг қашқасидай маълум* шаклида бўлиб, уни Чўлпон мана бу контекстда ишлатган: *Обрезқора — ерли халқлардан чиққан «адвокат»... Қайси бир суд мажлисида «ёлғон гувоҳ»га ҳожат кўрилса — Обрезқора тайёр. Унинг бу хислати ҳам ҳаммага отнинг қашқасидай-маълум. Маълумки, хислат сўзи ижобий ифода семасига эга, мазкур жумлада бу сўз ўхшатиш субъектини ифодалаб қелган. Отнинг қашқасидай маълум ўхшатишида эса салбий таъкид очиқ-тиник ақс этиб туради. Бу ўринда хислат сўзи ўзининг киноявий маъносини намоён этган ва шу тарзда ўхшатиш муносабатининг ичига қирган. Бунинг натижасида мазкур анъанавий ўхшатиш янгича таъкид олган. Кўринадики, анъанавий ўхшатишларни бадиий матнга олиб қирганда, унга танланадиган ўхшатиш субъектининг оригиналлиги ўхшатишга ҳам экспрессивлик бахш этиши мумкин экан.*

Келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлилидан кўринганидай, Чўлпон романда анъанавий ўхшатишларга ҳам экспрессивлик, «янгилик» бўёғини бера билган.

Хусусий-муаллиф ўхшатишлари ёзувчининг ўз нигоҳи, кузатувчанлиги, бадиий таҳайюли, аналогия қуввати асосида халқ тилидан фойдаланган ҳолда яратган ўхшатишларидир. Бундай ўхшатишларда оригиналлик, образлилик ва экспрессивлик ҳамиша ёрқин ифодаланган бўлади.

Хусусий-муаллиф ўхшатишларини бадиий матни шунчаки безовчи, гўзаллаштирувчи восита сифатидагина қараш тўғри бўлмайди. Маҳоратли ёзувчи бундай ўхшатишларга бадиий-эстетик эҳтиёж зарурияти билан мурожаат қилади. Тасаввур қилиш қийин бўлган тушунчаларни конкретлаштириш, мавҳум тушунчаларни аниқлаштириш, нарса-ҳодиса, ҳаракат-ҳолатларнинг энг нозик жиҳатларини китобхон кўзи ўнгида гавдалантириш, тасвирни қуруқ эмас, балки қуюқ бўёқлар билан **амалга оширишда** ана шундай ўхшатишлар фавқулодда муҳим воситадир. «Кеча ва кун-

дуз» романида Чўлпон томонидан яратилган бетакрор, чи-накам бадий ўшатишлар таҳлил этилганда бунга тўла амин бўлиш мумкин.

Одатда бир предмет-ҳолат бошқасига муайян бир белги-га кўра эмас, балки бутунича, тўласича, айнан ўшатиш-моқчи бўлса, ўшатиш асоси бевосита ифодаланмайди. Бун-дай ҳолатларда ўшатишнинг шаклий кўрсаткичи сифатида ҳам кўпинча *ўшашмоқ* феълидан фойдаланилади. Масалан: *Юртнинг важдоҳати бузуқ, тақсир. Гап кўтармай қолди. Асад ойида рўза тутган бангига ўшайди, тақсир...* Мисолда асад ойида рўза тутган банги бирикмаси ўшатиш эталонини ифодалаган. Бу бирикманинг маъноси Д. Куронов томони-дан романга ёзилган изоҳларда қуйидагича шарҳланган: «Шамсий йил ҳисобида 22 июлдан 21 августгача бўлган вақт асад ойига тўғри келади. Куннинг узунлиги назарда тутил-са, бу вақтда рўза тутган одамга нечоғли қийин экани аён бўлади. Энди рўзадор банги бўлса, хумор тутганидан аччиғи бурнининг учида туришини тасаввур қилиш мумкин». «*Юрт-нинг важдоҳати*» айнан ана шундай бангининг ҳолатига ўшатиш-ган, бу важдоҳат худди шу ўшатишга кўра бирдан тўла-сича китобхон кўз ўнгига келади. Бу ўшатишсиз айни ҳолат тасвирланмоқчи бўлса, бир-икки саҳифа қораланиши мум-кин эди, аммо бундай ёрқин ва аниқ ифодага эришиш ма-ҳол бўларди. Ёзувчи томонидан фавқулодда топқирлик би-лан сайланган ўшатиш эталонининг бу ўриндаги эстетик қимматини алоҳида таъкидлаш лозим.

Мана бу мисолда ҳам шу каби ҳолатни кузатиш мум-кин: *Зебининг юзини шу топда бутун қиш ичи тўпланиб қол-ган ҳорғинликнинг асарлари эгаллаган эди. Унинг иккала юзи, айниқса, кўрпанинг катта-катта қавиғига тикилган анди-шаллик кўзлари ҳовур босган ойнанинг бетига ўшарди.* Ҳовур босган ойнанинг бетини ҳар ким кўрган, Зебининг айни шу ҳолатдаги кўзларини эса китобхон ҳали кўрмаган, уларни аниқ кўрсатиш учун ёзувчи шу ўшатишни яратган. Бу ўшатиш ўша кўзларнинг расмини аксантиргандай бўлади.

Кўриб ўтилган мисолларда ўшатиш асоси битта ёки икки-учта эмас, балки яхлит, умумийдир. Шунинг учун ҳам ўшатиш асоси алоҳида бир сўз билан ифодаланма-ган, айни пайтда ўшатишнинг шаклий кўрсаткичи қўшим-чалар эмас, балки *ўшашмоқ* феълидан иборат лексик-се-мантик бирликдир. Бу бирлик ўшатишнинг яхлитлиги, умумийлигини таъкидлаб туради.

Ўшатишда ўшатиш асоси ё белги ёки ҳаракат-ҳолат бўлиши мумкин, яъни у сифат (баъзан бирикма, ибора) ёки феъл орқали ифодаланган бўлади. «Кеча ва кундуз» романида ўшатишларнинг ҳар икки туридан ҳам бениҳоя унумли ва маҳорат билан фойдаланилган.

Чўлпон ўшатиш асоси белгидан иборат ўшатишлар яратганда ҳам ўшатиш эталонини шундай танлайдики, биринчидан, у қутилмаган бўлади, иккинчидан, қаҳрамон характери ва руҳияти билан жуда ҳам уйғун бўлади. Масалан: *Бурунги сўфидан, яқиндагина келиб бир ҳафта ётиб кетган сўфидан асар йўқ. Унинг ранги мачитнинг жайдари шамидек сап-сарик... гўё касалдан яқиндагина бош кўтарган.* Парчада сўфининг, руҳоний кишининг сўнган, сарғайган ранги масжиднинг жайдари шамига ўшатишган. Таъкидлаш лозимки, ёзувчи тасвирдаги ҳолат, қаҳрамон руҳияти учун фавқулодда мувофиқ ўшатиш эталони танлаган, яъни қаҳрамон — руҳоний, шам — масжидники, қаҳрамон — ғариб, дардманд, шам — жайдари, арзонбаҳо, қаҳрамон туганмас дард билан адойи тамом бўлиб бормоқда, шам — ёниб тугашнинг ҳам рамзий ифодачиси. *Сап-сарик* сифати билан ифодаланган ўшатиш асосидаги белги бениҳоя қуюқлашиб, катта бир дард шаклини олган.

Чўлпон Зеби, Салти каби эрка қаҳрамонларини, табиат ишваларини тасвирлар экан, албатта, уларнинг ўзига уйғун гўзал, нозик ўшатиш эталонларини танлайди. Масалан, *Тандир олдида куйиб-пишиб шабнам доналаридай йирик-йирик терларга ботиб, Зеби билан бирга патир ёпаётган Салтига бу маслаҳат жуда ёмон қаттиқ теккан ва у ҳам дарҳол ўз овозини эшиттирган эди* гапида Салтининг тер доналари шабнам доналарига ўшатишганки, бунда ўшатиш билан қаҳрамон ўртасида уйғунлик очик кўришиб турибди.

Янги ёққан қорни босганда чиқадиغان овозни қандай тасвирлаш, «ёзиш» мумкин? «Ёзиб» бўлмаслиги аниқ. Тасвирнинг аниқлиги, реаллиги учун энг қулай восита, албатта, ўшатиш, шунинг учун ҳам Чўлпон айти шу воситага мурожаат қилади. Бунинг учун энг қутилмаган, жуда оҳорли ўшатиш эталонини танлайди: *Янги ёққан қор оёқ остларида фирчиллама этик сингари овоз бериб ётарди.* Айти овоз учун фирчиллама этикнинг овози энг мувофиқ ўшатиш эталонидир.

Йўл-йўлакай айтиб ўтиш мумкинки, романда ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи сифатида одатдаги *-дай(-дек), каби, сингари, янглиғ* бирликлари билан бир қаторда қадар сўзи ҳам қўлланган: *Бундай телбаларча кўпириб тошувларни тўхтатмоқ учун ҳам, албатта, телбаларча ҳайқиришлар, чақмоқ қадар қувватли зарблар лозим бўларди.*

Романда баъзан ўхшатиш асоси белгидан иборат ўхшатишларда ўхшатиш асоси икки ёки ундан ортиқ бўлган ҳолатлар ҳам кузатилади. Бунда, албатта, тасвирнинг аниқлиги ва экспрессивлиги ортади. Масалан: *Уйлар булут устига мингайган булутдай мужмал ва рангсиз эдилар.* Аввало, ўхшатиш эталони (*булут устига мингайган булутдай*) нинг кутилмаганлигини, ёзувчининг табиат ҳодисалари манзараларини нечоғли нозик илғашини таъкидлаш керак. Айни пайтда ўхшатиш икки асосга кўра яратилган бўлиб, бу асослар *мужмал* ва *рангсиз* сифатлари билан ифодаланганлиги диққатга сазовор. Ана шу ўхшатиш билан Чўлпон бениҳоя чувалашган ва мавҳум ўйларнинг ўзига хос расмини чиза олган.

Романдаги ўхшатишларда баъзан ўхшатиш асоси учта бўлган ҳолатлар ҳам кузатилади, бунда асослар сифатлар ва бирикмалар орқали ифодаланган бўлади. Қуйидаги мисолда буни кўриш мумкин: *Аксинча, Салтининг юзлари чарақлаган юлдуздай сернашъа, қувноқ ва ҳар қандай андишадан йироқ бўлиб, кўнглининг чуқур бурчакларидан чиқиб келган севинч тўлқинларини акс эттирарди.* Кўриниб турганидай, ўхшатиш асоси *сернашъа* ва *қувноқ* сифатлари ҳамда *ҳар қандай андишадан йироқ* бирикмаси орқали ифодаланган. Табиийки, ўхшатиш асосининг бундай кўп бўлиши тасвирнинг аниқлигини таъминлаши баробарида экспрессивликни ҳам оширади.

Айрим ҳолларда ёзувчи ўхшатиш асоси битта бўлгани ҳолда бир неча ўхшатиш эталонларини келтиради ва шу тарзда ўхшатишнинг образлилиги, тасвирийлигини янада оширади. Қуйидаги мисолда буни кўриш мумкин: *...Ҳатто у мактабнинг домласи болаларга «ер мудаввар, яъни бамисоли соққа ёки ёнғоқ ёки тарвуз — думалоқ» деган бўлса ҳам...*

Романда шундай гўзал ўхшатишлар учрайдики, уларда бир ўхшатиш субъекти учун бирдан ортиқ ўхшатиш эталони ва ўхшатиш асоси танланган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, муайян бир нарса-ҳодиса ёки ҳаракат-ҳолат бирдан ортиқ нарса-ҳодиса ёки ҳаракат-ҳолатга ўхшатилади.

Ўта зийраклик ва юксак бадий дид билан танланган бундай эталонлар тасвир объектини бир неча жиҳатдан характерлаш имконини беради. Бунда, албатта, тасвир тўла, қуюқ ва таъсирчан бўлади. Бундай ўхшатишларда ўхшатиш эталонларининг кўп бўлишини, уларнинг бир-бирларига устланишларини ҳисобга олиб, «қаватланган ўхшатиш» дейиш мумкин. Масалан: *Кулмасдан чидаб бўлмайтурган мақомларда у ҳам кулади, лекин у кулиш — касал одалиниш кулишидай оғир, бир хил совуқ ҳазиллардай малол келтирувчи, ёлғон хушомадлардай кўнгилга урувчи бўларди.* Ўхшатиш субъекти — Раззоқ сўфининг кулиши учун ўхшатиш эталони келтирилган, улар сўфининг кулишини турли жиҳатдан тавсифлашга имкон берган. Мазкур учта ўхшатиш эталонининг кутилмаганлиги, фавқулоддалиги тасвирнинг таъсирчанлигини оширган.

Баъзан романда худди юқоридагидай қаватланган ўхшатишларда ҳатто ўхшатиш асосининг ҳам ўхшатиш эталонига мувофиқ тарзда битта эмас, балки ҳар бир ўхшатиш эталони учун иккитадан бўлиши кузатилади. Бундай ҳолларда эмоционал-экспрессивлик яна ҳам юқори бўлиши табиий. Бу фикрни қуйидаги мисол далиллайди: *Энди — никоҳ!.. Фақат қандай никоҳ?.. Ҳинд фақири қадар содда ва яланғоч... Ўчган ёнар тоғлар каби нурсиз ва зиёсиз. Эскирган кема каби равнақсиз ва аянч...*

Романда бир нарса бошқасига айнан, бутунисича ўхшатишганда, ўхшатиш асосининг қўлланмаслиги асосий ҳолатдир. Чунки бундай ўринларда ўхшатиш асосини муайян бир белги сифатида белгилаш мумкин бўлмайди, ҳар икки ўхшатишувчи, яъни ўхшатиш субъекти ва ўхшатиш эталони бир-бирига яхлитлигича тенглаштирилади. Бунда, айтиш мумкин бўлса, фотографик тасвирийлик юзага келади: *Жуда сийрак бўлган сочлари чала ўрилган экинзор каби... Зеби бўлса ўша заҳарланиш ҳодисасидан бери доим карахт бир ҳолда бўларди; унинг мияси бирдан фалажга йўлиққан каби эди.*

Романдаги ўхшатишларнинг аксариятида ўхшатиш асоси ҳаракат-ҳолатдан иборат, яъни феъл туркумидаги сўзлар (кўпинча, уларга боғланган бошқа сўзлар билан биргаликда) билан ифодаланган. Бундай бўлиши ҳам табиий, чунки у ёки бу белгига қараганда, ҳаракат-ҳолатни ифодалаш, кўрсатиш, бутун ўзига хослиги билан тасвирлаш мураккаб. Албатта, бунда ҳам ёзувчи томонидан танланадиган ўхшатиш эталонининг кутилмаганлиги, янгилиги муҳим-

дир. Тасвирий восита сифатидаги ўхшатиш эса бунинг учун жуда ҳам қўл келади. Масалан, *Мирёқубнинг ўткир қулоқлари оишхона томонни тингларкан, икки кишининг пичирлашиб гаплашганини аниқ эшитди, юраги обжувоз линкопидай ура бошлади* гапида юракнинг уриши *обжувоз линкопи (тўқмоғи)*нинг уришига ўхшатиш билан, яъни ўхшатиш асоси ҳаракат бўлиб, у ура бошлади феъли билан ифодаланган. Обжувоз тўқмоғининг ўхшатиш эталони сифатида танланиши, аввало, юрак ҳаракатини аниқ тасвирлаш имкони-ни берган, қолаверса, эталоннинг кутилмаганлиги тасвирга экспрессивлик бахш этган.

Баъзан танланган ўхшатиш эталони ўхшатиш субъектига мувофиқ келмайдиган нарса бўлади. Масалан, ...*Уйдан жомеъга келиб, жомеъдан уйга қайтгунча салом-аликдан бошқага оғиз очмайдиган, онда-сонда янги келинчақдай мулойим ва юмшоқ йўталиб кўядиган ингичка овозли домлаимом бир неча оғиз сўз қилиб, суд раисининг илтимосини расман ўрнига қўйди* гапида домла-имомнинг йўталиш ҳаракати янги келинчакнинг айни ҳаракатига ўхшатиш билан. Бу ҳаракат феълга боғланиб келган *мулойим, юмшоқ* сўзлари орқали янада конкретлаштирилган. Ўхшатиш эталонининг бундай кутилмаганлиги, ғайриодатийлиги тасвирга кучли ҳажвий бўёқ берган.

Чўлпон кўп ҳолларда ҳаракатдаги ёки муайян ҳолатдаги ўхшатиш эталонларини танлайди. Бу ҳаракат ёки ҳолат кўпинча сифатдош ёки сифатдош обороти орқали ифодалангани ва бу сифатдош ёки оборот бевосита эталонни ифодалайдиган бўлакка аниқловчи бўлиб келади. Масалан: *(Сўфининг) Оёқлари худди тобут кўтариб бораётган мусулмоннинг оёғи* ўхшатиш эталонини ифодалаган бўлак бўлиб, *тобут кўтариб бораётган* сифатдош обороти мазкур бўлакни аниқлаб келган. Эталоннинг ҳаракати аниқ акс этган. Бу ўхшатишнинг маъно-мазмунини шу қадар тўқ ва таъсирчанки, Чўлпоннинг тил сезгисидан, тилни қаҳрамон руҳияти ва миллий тасаввур билан уйғунлаштири олишидан ҳайратга тушмаслик мумкин эмас. Исломий одатимизга кўра, жон чиққандан кейин майитни ҳеч бир ҳаяллатмай жойига олиб бориб қўйиш жоиз. Тобутни елкага олгандан сўнг жадал қадамлар билан қабристонга «югурилади». Ана шундай ҳаракатдаги ўхшатиш эталонини танлашдан мақсад ўз қизининг даҳшатли фожиасидан сўнгсиз аламда

ўртанган сўфининг ўч-интиқом истаб шиддат билан бо-
раётган ҳолатини нақд тасвирлашдан иборат. Айни пайтда
ўхшатиш эталонининг ботиний моҳияти сўфининг ўзининг
муқаррар ўлимига кетаётганига ҳам ишора қилади.

Чўлпоннинг бу турдаги ўхшатишларини кузатганда,
унинг эталон танлашдаги бетакрорлиги, тасвирлаш бениҳоя
мушкул бўлган ҳолат-ҳаракатларнинг энг нозик жиҳатла-
рини ҳам аниқ гавдалантириш учун кутилмаган ўхшатиш
эталонларини табиатдан, турмушнинг ўзидан топа били-
шини ҳар қадамда кўриш мумкин.

Романда ўхшатиш эталонлари сифатида турли ҳаракат
ва ҳолатдаги хилма-хил предметлар танланган:

1. Ўхшатиш эталони муайян ҳаракат ёки ҳолатдаги шахс:
*Домла мактабидан «озод» бўлган эски мактаб болалари
сингари ўзини эшикка урди ва ўша онда кўздан йўқ бўлди.
Қурвонбиби рўмолининг учидан бояги тангаларни олиб қизига
узатаркан, овини йиқитган мерган сингари кўнгли севинч
билан тўлгани ҳолда: — Мана, болам, кўрпа қавиқдан пул
тегди! — деди. Зеби худди ўйинда шеригига аччиқ қилган бо-
ладай тескари бурилиб олди.*

2. Ўхшатиш эталони муайян ҳаракат ёки ҳолатдаги ҳай-
вон: *Суддан сўнг у ёқ-бу ёқда тартибсиз қолиб кетган кур-
силар бозорчиларнинг карвонсаройга боғлаган отлари син-
гари бир-бирларига тескари эврилганлар. Инженернинг оғзи-
дан баъзи-баъзида сартларга оғир келатурган сўзлар чиқиб
кетгандагина, тўра бояги қараш билан Мирёқубга қараб қўяр,
лекин ундай фурсатларда унинг икки кўзи китобда бўлса ҳам
икки қулоғи аврашга тушган илондай динкайганини тўра
билмас эди.*

3. Ўхшатиш эталони муайян ҳаракат ёки ҳолатдаги да-
рахт, япроқ, майса каби ўсимликлар дунёсига оид нарсалар:
*Бу нима қиёмат!!! — деб шовқин солиши иккала ёш қизни чак-
моқ теккан дарахтдай турган жойларида қотириб қўйди.
Шу чоққача ёр-ёрга қулоқ бериб, индамасдан, аста-секин отини
қамчилаб кетаётган аравакаш бу овоз чиқиши билан оғир бир
«ух» тортди, қўлидаги қамчиси дарахтдаги кузги япроқ син-
гари зўрға-зўрға бармоқларига осилиб қолди. Зебининг ўпиш-
лари иссиқ ва астойдил бўлса ҳам, Пошишахон, негадир, ҳалит-
дан уни ўликнинг совуган лабларидан олгандай бўлар ва нишаб
сувга тегиб турган майса учидай енгилгина қалтирарди.*

4. Ўхшатиш эталони муайян ҳаракат ёки ҳолатдаги бошқа
турли нарсалар: *Фақат сўзлари томчилаб томизилаётган*

дори сингари битта-битта тўкилиб борарди. Тўшакча ус-тидаги думалоқ болиш тепаси қор, икки ёни қуруқ — чала бўялган тухум сингари чучмал ва ғалати кўринарди. Бутун вужуди қизиган танбурдай тобига келган эди.

Романда ўхшатиш асоси ҳаракат-ҳолатдан иборат бўлган ўхшатишлар орасида қаватланган ўхшатишлар ҳам анча-мунча учрайди. Уларда образлилик ва тасвирийлик сезиларли даражада ортиқ бўлади. Қуйидаги мисолларда буни кўриш мумкин: *Яна бир онда сўфи сувдий суюлди, қордай эриди, орийат оёқлари билан омонат ерни босиб ташқарига чиқди. Камситишлар ўша оннинг ўзидаёқ унутилган, ўтган йилгй қордек эриб йўқ бўлган, баҳордаги ёлғир каби асари ҳам қолмаган.*

Айтиш мумкинки, Чўлпон романда ўхшатишларнинг бутун лисоний-бадий имкониятларини тўлиқ ишга сола билган, халқ тилининг катта билимдони сифатида яратган ўхшатишлари ўзининг бетакрорлиги, кучли образлилиги билан алоҳида ажралиб туради.

МЕТАФОРА

Метафора ҳақида кўплаб илмий асарлар яратилган. Уларнинг аксариятида метафоранинг асосий моҳиятини ўхшатиш, қиёслашдан иборат мантиқий амал ташкил этиши айтилган. Аристотель ўзининг «Риторика» асарида метафора билан ўхшатиш ўртасида катта фарқ йўқлигини, яхши ўхшатишни осонлик билан метафорага айлантириш мумкинлигини, уларнинг моҳиятида яқинлик мавжудлигини таъкидлайди. Юнон файласуфи айтадики, агар шоир Ахилл ҳақида «У шердек ташланди» деса, бу ерда ўхшатиш воқе бўлади, агар шоир шу қаҳрамон ҳақида «Шер ташланди» деса, метафора юзага келади.

Метафоранинг ана шундай моҳиятини инобатга олган ҳолда профессор Р. Қўнғуров «Ўзбек тилининг тасвирий воситалари» китобида мана бундай деб ёзган: «Метафорани яширин ўхшатиш дейиш ҳам мумкин. Аммо у оддий қиёсдан фарқ қилади. Агар оддий қиёс ҳам доим асосий икки аъзодан ташкил топса (яъни нима қиёс қилинади, нима билан қиёс қилинади — қиёс қилинувчи ва қиёс қилинадиган предмет), метафорада фақат иккинчи аъзо — ўхшатиш нарса қолади, ўхшаган нарса туширилади, лекин у контекстдан очик сезилиб туради, демак, мета-

форада тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи аъзо орқали идрок қилинади». Бу фикрга қўшилган ҳолда, шуни ҳам айтиш керакки, соф лисоний нуқтаи назардан, бизнингча, метафорани «яширин ўхшатиш» деб эмас, балки «қисқартирилган ўхшатиш» деб қараш мақсадга мувофиқроқ кўринади. Чунки метафорада ўхшатишнинг тўртта узвидан учтаси (ўхшатиш субъекти, ўхшатиш асоси, ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи) қисқартирилиб, фақат ўхшатиш эталонининг ўзи сақлаб қолинади. Метафора бевосита ана шу ўхшатиш эталонида, янаям тўғрироғи, метафорик кўчма маъно ўхшатиш эталони ўрнидаги сўзнинг маъно таркибида юзага келади. Ўхшатиш асосидаги белги ёки ҳаракат-ҳолатни, шунингдек, ўхшатиш субъектини ифодалаган ва қисқартирилган сўзларнинг маъноларини айна ўхшатиш эталони ўзига хос тарзда ўз устига олади. Ана шу жараёнлар натижасида нутқда сўз семантикасида образлиликка жуда ҳам бой кўчма маъно юзага чиқади.

Метафора аслида номи йўқ бўлган нарса-ғасавурларга ном бериш, уларни аташнинг энг муҳим воситаларидан бири бўлганлиги табиий. Аммо бу воситадан фойдаланиш фақат ана шу эҳтиёжгагина боғлиқ эмаслигини, у инсон табиатидаги образли ифодага ўчлик билан алоқадорлигини, номи бор нарсаларни ҳам метафорик йўл билан ифодалашга инсонда ички бир табиий интилиш мавжудлигини тил илми мутахассислари алоҳида таъкидлайдилар. Шунинг учун ҳам метафораларнинг бадиий адабиётда кенг қўлланилиши моҳиятдан иккиламчи номлаш, билвосита номлаш қонуниятларининг воқе бўлиши тарзида талқин этилади. Табиийки, номи бор нарсани қайтадан, иккинчи марта номлаш эҳтиёжи бекордан-бекорга, шунчаки эрмак учун туғилмайди. Айтиш мумкинки, тил ҳеч қачон кераксиз исрофгарчиликка йўл қўймайди. Метафоралар, айниқса, хусусий-муаллиф метафоралари кўпроқ эстетик мақсад, яъни борлиқни субъектив муносабатни қўшиб ифодалаган ҳолда номлаш асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам уларда ҳаммиша коннотатив маъно мавжуд бўлади.

Коннотатив маънонинг ҳосил бўлишида кўчимларнинг муҳим рол ўйнашини алоҳида таъкидлаган тадқиқотчилар қуйидагича ёзадилар: «Метафора орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёрқинроқ акс этади. Масалан, *от, эшак, қўй, ит, бўри, тулки, йўлбарс, бойўғли, мусича, бургут, лочин, қалдирғоч, булбул* каби ҳайвон ва қушларнинг номла-

ри бўлган от лексемалар мавжудки, бу сўзлар ўз маъноси-дан ташқари, кўчма маънода жуда кенг қўлланади. Отнинг бақувватлиги, эшакнинг ақлсизлиги, қўйнинг ювошлиги, итнинг вафодорлиги, мушукнинг эпчиллиги, тулкининг айёрлиги, бургутнинг чангали кучлилиги, лочиннинг кўзи ўткирлиги каби типик хусусиятлари бошқа предметларга нисбатан метафорик усулда кўчирилади, натижада коннотатив маъно юзага келади ҳамда матннинг таъсирчанлиги ошади».

«Кеча ва кундуз» романида анъанавий метафоралар ҳам, хусусий-муаллиф метафоралари ҳам жуда катта маҳорат билан қўлланган.

Чўлпон романда **анъанавий метафораларга** ҳам ўзига хос бадий-эстетик юк қўя билган. Ўзбек тили анъанавий метафораларга жуда ҳам бой, унда ўзбек халқининг ташқи дунёни, инсоннинг ботиний дунёсини нозик бадий тафаккур билан идрок этиши гўзал шаклларда ўз ифодасини топган.

Романда, айниқса, халқ тилида кенг тарқалган *эшак, кўппак, хўкиз, тулки, шайтон, йўлбарс, иблис, илон, жўжа* каби сўзлар асосидаги анъанавий метафоралар кўп қўлланган: *Акбарали аҳмоқ! Эшак! Хайр, боравер, иложи бўлса, ўша иккала кўппак билан ўзинг битиш. «...Шу чоққача тахталик полда юришни билмайсан. Хўкиз!»* дейди. *«Ҳай Мирёқуб! Писмиқ Мирёқуб! Айёр Мирёқуб! Тулки Мирёқуб! Шайтон Мирёқуб! Нафсининг бандаси, бузуқ, шарманда Мирёқуб!»*. *Сенга ишонаман, сенга; йўлварсим, йўлварсим!* — деди. *«Сарт хотинингни ташлама!»* деди шекилли, тағин зиёли. *Иблис!* Мазкур анъанавий метафораларда салбий ёки ижобий коннотатив маънолар жуда очиқ ифодаланган, шунинг учун ҳам улар матнда эстетик қимматга эга.

Таъкидлаш керакки, бундай анъанавий метафораларни ҳам Чўлпон шундай контекстларда қўллайдики, улар илгаридан маълум, китобхон учун таниш бўлса-да, контекстда маҳорат билан танланган бошқа сўзларнинг мазмуний таъсирига кўра янги маъно қирралари; ифода семалари билан бойийди. Масалан: *У нима, бир оми эшак-да... — дедим мен, — Тараққий қилган эмас... Газет ўқимайди.* Метафорик маънода қўлланган *эшак* сўзига боғланиб келган *оми* сўзи метафорик маънодаги ифода семаларини янада кучайтирган; «ақлсиз» кўчма маъноси «ўта саводсиз», «дунёдан хабарсиз» каби бир қатор семалар билан бойиган.

Анъанавий метафора гўёки янгидан нурланган, маъно қамровини кенгайтирган. Қуйидаги мисолларда *тулки* метафораси *муттаҳамликка гувоҳнома олган* ва *қадрдон сўзлари*, *жўжа* метафораси *ёш сўзи*, *махлуқ* метафораси *оқкўнгиш* сўзи таъсирида маъно қамрови коннотатив семалари доирасини кенгайтирган: *Бу одам эскидан бери судларда ишлаб келиб, муттаҳамликка гувоҳнома олган қадрдон тулкилардан эмас, негадир четдан, холис кишилар орасидан чақирилган эди. Ҳаммамиз бола-чақалик бўлсак... Нечтадан ёш жўжаларимиз бор... Ҳар нима десанг, де, икки кун аввал нойиб тўранинг хотини, бир кун аввал мингбоши додҳонинг хотини сенинг қўйнингда эди. Энди бугун-эрта бу оқкўнгиш махлуққа ҳам чанг соласанми?* Бу мисоллардаги мазкур метафораларнинг эмоционал-экспрессивлиги сезиларли ортанлиги кўришиб турибди.

Маълумки, ўзбек тилида *кўзи (чоқ)* сўзининг анъанавий метафорик қўлланиши кўп учрайди, бу сўзнинг метафорик кўчма маъноси «суюкли фарзанд, бола» демакдир. Айни пайтда мазкур сўзнинг *тўқли* деган диалектал маънодоши ҳам бор. Чўлпон, метафорага янги ранг бериш мақсадида бўлса керак, романда худди шу *тўқли* сўзини кўчма маънода қўллайди, шу тариқа тасвирнинг экспрессивлигига эришади: *Мингбоши тамом маст бўлгач, «болани олиб келинглар» деб сўради. Боланинг онаси бу бадмаст одамга ўз тўқлисини бермоқ истамас эди.*

Баъзан Чўлпон ана шундай ҳайвонлар номи асосидаги анъанавий метафораларни бир жумлада бир-бирига зид қўйган, қаршилантирган ҳолда қўллаш орқали ҳам тасвирнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминлайди. Ушбу мисолда буни кўриш мумкин: *Мингбоши бир оз жим қолгач: — Ишқилиб, бир чора топмасанг бўлмайди,— деди. Фақат, бу кейинги жумла қутурган дарранданинг эмас, сувга пишилган мушукнинг оғзидан чиқмоқда эди. Дарранда ва мушук метафоралари ўртасидаги контрастликни гап синтактик қурилишидаги зидлантириш билан бир қаторда қутурган ва сувга пишилган сўз шакллари ўртасидаги маъновий зидлик янада кучайтирган.*

Романда Чўлпоннинг ўзигагина хос бўлган *хусусий-муаллиф метафоралари* бениҳоя кўп бўлиб, улар тасвирнинг тиниқлиги ва таъсирчанлигини таъминлаш учун астойдил хизмат қилган. Чўлпон содда метафораларни ҳам, кенгайган метафораларни ҳам бадиий-эстетик ниятига фавқулодда

мувофиқ тарзда яратади. Улар ўзларининг янгилиги, кутилмаганлиги, оҳорлилиги ва, энг муҳими, мантикий-эстетик моҳиятининг жуда ҳам тўқлиги билан китобхон диққатини тортади.

Мана бу жумлага эътибор қилайлик: *(Закунчи) Сўроқ куни эрта билан ҳалиги икки «етимчани» топиб олди ва нонушта чоғида алланечук бир ихлоссизлик билан тезгина кўриб чиқди. Кўриниб турганидай, етимча сўзи метафорик қўлланган, аммо унинг маъносини айна контекстда бирдан англаш қийин. Аммо Чўлпон китобхонни бу метафорани тушуниш учун тайёрлаб қўйган, яъни шу жумладан олдинги абзацда бу етимчанинг маъносини англашга бадийий-мантикий замин ҳозирлаган. Ҳа абзацда қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: Шундай азиз бир чўпқат (мижоз) «хизмат ҳақи» беш минг сўмларга борадиган бир «иш» топиб келиб, шу тўғрида қаймоқлашиб ўтирганда, аллақандай ҳарбий суднинг бефойда ишига вақт сарфлаш закунчига анча оғир келди. Келган қоғозларга устидангина бир кўз югуртириб олди-да, бир чеккага ташлаб қўйди. Улар ўз мундарижаларида зикр этилган шахслар сингари, то сўроқ кунигача — йўқланмасдан ва эсга олинмасдан — ташландиқ ҳолда қолиб кетдилар. Сўроқ кунигача закунчи уларни хотирлаб қўйишга ҳам фурсат толмади.*

Бу парчадаги ажратиб кўрсатилган сўзлар етимчанинг метафорик кўчма маъноси «Зебининг тергов протоколлари»ни англатаётганини кўрсатиб турибди. Кўринадикки, етимча сўзидаги метафоранинг мазмуний-эстетик замини чуқур, маъно қамрови кенг ва коннотатив моҳияти теран. Мазкур протоколлар ҳақида гапиратиб ҳам ёзувчи Зебининг чорасиз, ҳимоясиз, суянчсиз бир ҳолатига урғу бера билган.

Ўзбек тилидаги *поғона* сўзи турли нутқ кўринишларида бир қатор метафорик кўчма маъноларда қўлланади, масалан, *амал поғонаси* каби. Аммо Чўлпон бу сўзни ҳеч бир сўз санъаткори қўлламаган метафорик усулдаги кўчим билан ишлатган: *Онаси «пих-х» этиб кулиб юборди ва эшитилар-эшитилмас қилиб: — Поғонани яна ҳам нарига чўзсак бўлар экан! — деди.* Воқеалар ривож тасвиридан англаш мумкинки, кундошларнинг катгаси Хадичахон тилидан айтилган гапдаги *поғона* сўзи «кундошларнинг ҳар бири» метафорик маъносида келган, яъни жумланинг мазмуни «кундошларни яна биттага кўпайтирсак» қабилидадир.

Метафоранинг бадий-лисоний илдизининг жуда чуқурлигини таъкидлаш мумкин.

Қуйидаги мисолларда тўй сўзи «хурсандчилик», карнай сўзи «довруғ», қор қўшинининг илғорлари бирикмаси «қорнинг илк учқунлари», ғам-ғашилар пуржисинаси бирикмаси «ғамлар азоби» каби метафорик маъноларда ишлатилган ва тасвирга эмоционал-экспрессивлик берган: *Буни (мактубни) ўқитдириб эшитгандан кейин мингбоши жуда хурсанд бўлди. Энди тўй бу томонда бошланди. Энди бунинг карнайи дунёни бузаяжак, наригиларники бўғулажак эди. Бу вақтда биринчи қор қўшинининг илғорлари ерга етиб келиб, бир-бир қатор чизила бошлайдилар. Зотан, уларнинг ўзларини унутар даражада бир-бирлари билан бу хилда ўйнашувлари ўша ғам-ғашилар пуржисинасининг бўшалиши... эмасмиди?*

Асарда яратилган баъзи метафоралар ўша давр ижтимоий ҳаётига янги кириб келган тушунчаларни ифодаладиган сўзларга асосланган. Масалан, *Мунча сергап экан бу хотин?—деди Мирёкуб.— Грамафон-а!* парчасидаги ўша давр учун янги бўлган *грамафон* сўзининг метафорик кўчма маъноси «эзма, сергап одам» бўлиб, жуда кучли салбий ифода семасига эга, уни Мирёкуб нойиб тўранинг хотини Валяга нисбатан қўллаган. Бундан ташқари, унда ҳеч бир кутилмаган, китобхон учун фавқулодда бўлган, бетакрор образлилик ўз аксини топган. Романнинг бошқа бир жойида айни метафорани адиб *руҳоний* сўзи билан бирга қўллаш орқали образлиликни янада қуюқлаштирган: *Бош қизиб, гап қозони қайнагандан сўнг домламиз алжий бошладилар. Гаплар пойма-пой кела бошлади... Энди бу руҳоний грамафони тўхтатиши қийин эди.* Бу ўринда метафорик маъно ва коннотация янада равшан, янада ёрқин акс этган. *Руҳоний грамафон* «масжид имоми»га нисбатан ишлатилган, яъни имом ўз қавмларига яратганининг буйруғини эмас, балки чор амалдорларининг фармону кўрсатмаларини етказиш билан овора эканлиги, дин кишиларининг истаган пластинкани қўйиб эшиттириш мумкин бўлган ҳиссиз грамафонларга айланиб қолаётганлигини адиб мазкур метафора орқали маҳорат билан таъкидлаган. Айни пайтда мазкур *руҳоний грамафон* бирикмасининг ғайриодатийлиги билан ҳам китобхон диққатини жалб этишини ҳам таъкидлаш жоиз.

Қуйидаги мисолларда ҳам *микроб*, *симфония* каби ўша давр учун янги сўзларда воқе бўлган бетакрор метафора-

ларни кўриш мумкин: *Бухорои шарифни спекуляция қилиб, ислом миллатини заҳарловчи микроблар бизни шу ҳолга келтирдилар. Қадаҳларнинг жаранглашидан мукаммал бир симфония ҳосил бўлди.*

Романда хусусий-муаллиф метафоралари турли туркумларга оид сўзлар доирасида кузатилади. Юқорида сўз бирикмалари ва от туркумига оид метафораларни кўриб ўтдик. Қуйидаги мисолларда феъл туркумидаги сўзларда адибнинг ўзига хос гўзал метафоралари намоён бўлган: *Мирёқуб ғурурининг калтаклашишидан келган бир заҳарханда билан кулди, инжесенер эса бурунги кунлар юзини ҳам пўқталаб олди. Лекин Зеби шундай бир отанинг қизиқим, унинг қўлида ҳар қандай кучли майлларининг ҳам юганлаб тутмоққа... тўғри келади. Янғича китоблар топиб олиб, уларни ҳам таталаб кўрай. «Қизлар билан» деб бир мойлаб айтасизки!*

Тилшуносликда мазмуний жиҳатдан метафораларнинг уч тури, яъни одатий метафоралар, жонлантириш ва синестетик метафоралар фарқланади. Юқорида кўриб ўтилган метафораларнинг барчаси, асосан, одатий метафоралардир.

Жонлантириш бадий нутққа образлилик бахш этувчи муҳим воситалардан биридир. «Ўзбек тили стилистикаси» муаллифлари шундай ёзадилар: «Жонлантириш метафоранинг махсус тури сифатида оғзаки нутқда ҳам, бадий нутқда ҳам ўхшатишлар каби жуда қадимдан ишлатилиб келинади. Бу шундай приёмки, унда кишиларнинг ҳаракатлари, ҳис-туйғулари, сўзлаш ва фикрлашлари жонсиз предметларга кўчирилади. Бошқача қилиб айтганда, жонсиз предметларни инсонлар каби ҳаракат қиладиган, фикрлайдиган, сўзлайдиган қилиб тасвирлаш жонлантириш дейилади». Айтиш керакки, жонсиз предметларни фақат инсонлардай қилиб тасвирлашнигина жонлантириш деб қараш унчалик ҳам тўғри бўлмайди. Жонлантиришни «инсонга ва жонли мавжудотга хос белгиларни табиат ҳодисаларига, нарсаларга ва тушунчаларга кўчириш» (Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. 1995) тарзида талқин этиш бу лисоний-бадий ҳодисанинг моҳиятини тўлиқ ва тўғри акс эттиради.

Образли нутқ масаласини жиддий ва ўзига хос тарзда тадқиқ этган швейцар тилшуноси Ш. Балли шундай ёзади: «Инсон аҳлининг азалий номукамаллиги шунда ҳам кўринадик, одам ҳамшиша ўз атрофидаги ҳамма нарсаларни

жонлантиришга интилади. У табиатнинг ўлик ва ҳиссиз эканлигини тасаввур қилолмайди; унинг ҳаёлотини жонсиз предметларга доимо ҳаёт беради; аммо фақат шугина эмас: инсон ўз шахсиятига хос бўлган белги ва интилишларни доимий равишда ташқи оламнинг барча предметларида кўришни хоҳлайди». Ш. Балли табиат қандайдир жонли бир нарса деган худди шу тасаввур, жонлантиришга бўлган худди шу қизиқиш нутқ ривожининг илк даврларидан бошлабоқ «куёш турди», «дарахт шоҳларини силкитди» каби метафораларнинг яратилишига олиб келганлигини таъкидлайди. Бу фикрда жонлантиришнинг лисоний-руҳий моҳияти жуда аниқ кўрсатиб берилган. Табиийки, бундай метафоралардаги образлиликнинг илдизлари ҳам бевосита айна шу моҳиятга бориб тақалади.

«Кеча ва кундуз» романида ёзувчининг ўзига хос жонлантиришлари жуда ҳам кўп. Улар, асосан, муаллиф нутқида қўлланган бўлиб, қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, воқеликка муносабатини, у ҳаракат қилаётган муҳитни характерлашда, табиатни тасвирлашда фойдаланилган.

Асарда шабада, изғирин, қор, ер, сув, ўсма, юлдуз, япроқ каби кўплаб табиат ҳодисалари жонлантирилган ва улар қаҳрамон ҳаракат қилаётган муҳитнинг муҳим қирраларини ойдинлатишга имкон берган. Адиб жонлантирилган нарса-ҳодисалар билан қаҳрамон кайфияти ўртасидаги муштарақликни жуда нозик маҳорат билан кўрсата олади. Инсонга хос хатти-ҳаракатлар табиат ҳодисаларига кўчирилиши тасвирдаги лиризм ёки драматизмни бўрттиришга, тасвирийликни кучайтиришга ёрдам беради. Масалан: *Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсалар-да, бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илғари босадилар... Эркакларнинг гуллик тўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуқлари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... кўклам нашъаси билан шўхлик қилади.* Маълумки, «ғам», «кулиш», «кемириш», «ҳазиллашиш», «шўхлик қилиш» каби ҳаракатлар инсонга хос бўлган ҳаракатлардир. Гапларда бу ҳаракатлар сувга, шабадага нисбат берилиши натижасида *сув* ва *шабада* сўзларида жонлантириш воқе бўлган.

Романда баъзан бир сўзнинг ўзида ҳам одатдаги метафора, ҳам жонлантириш воқе бўладики, уларни «устмауст метафоралар» дейиш мумкин. Чунки бундай ҳолатлар

да бир метафоранинг устига иккинчи бир метафора, яъни жонлантириш жойлашади. Масалан *Пошшахон... қаҳқаҳалар билан дунёни бошига кўтарган вақтларида ҳам ўз қўлининг беихтиёр кўкрагига бориб қолганини пайқар, аллақандай совуқ бир туман парчасининг кўкрагида ивирсиб, у ер-бу ерга қадалиб юрганини сезарди гапида туман парчаси бирикмасининг бирламчи метафорик маъноси «мавҳумлик, номаълумлик» бўлиб, у Пошшахоннинг Зебини заҳарлаб ўлдириш мақсадида унинг уйида қолдирган кучала суви билан алоқадор, яъни Пошшахон натижага етгунча ҳаловатсиз, талвасада, мавҳумлик кучоғида, у «Нима бўлади?» деган саволдан оромсиз. Жумладаги ивирсиб сўзидаги ҳаракат инсонга хошлиги маълум, шунга кўра англаш мумкинки, мазкур метафора устида яна бир метафора — жонлантириш воқе бўлган, яъни мавҳумлик, номаълумлик жонлантирилган. Жумлани ўқиганда, китобхон «мавҳумликнинг ҳаракатини, қимирлашини» кўргандек бўлади. Мавҳумликнинг чинакам тирик образи бетақрор бир тарзда чизилган. Беш-ўн жумладан кейин келган мана бу гапда мавҳумликнинг бу тирик образи яна ҳам фаоллашган: *Шундан кейин ҳалиги туман парчаси кўкрак теграсида от қўйиб чопқиллай бошлади*. Бу гапдаги *от қўйиб чопқиллай бошлади* сўзлари образнинг бениҳоя қуюқлашишига кўмаклашган.*

Чўлпон романда бадиий тасвир мақсадига мувофиқ тарзда хилма-хил нарсаларни жонлантиради. Уй-рўзғор буюмларини жонлантириш орқали қаҳрамоннинг ижтимоий мавқеи, турмуш тарзи тасвирига реаллик бахш этиш билан бир қаторда тасвирга эркалик, лиризм беришга ҳам эришади. Масалан: *(Зеби) Бир қўлида супургиси, бир қўли тиззасида — ерга эгилган қўйи эшик томонга тикилиб қолди... Иккаласи қувона-қувона кўришдилар. Супурги етган жойидан нарига ўтмасдан ерга ёнбошлади*. Супургининг одамдай ерга ёнбошлашида тасвирнинг аниқлиги ва эркалигини сезмаслик қийин.

Инсоннинг оёқ, қўл, биллак, кўз, қулоқ каби тана аъзолари номларида ҳам жонлантириш воқе бўлган ҳолатлар романда анча-мунча бор. Бу йўл билан қаҳрамоннинг муайян вақтдаги руҳий ҳолати, ташқи кўриниши кабилар образли-экспрессив ифодаланган. Мисоллар: *Бир оёғи тиздан қуйиси букилиб, сўричадан настга осилибди, бир оёғи унисини қулаб бориб сўричанинг қирғоғида ухлаб қолибди... Оппоқ қўллари ва билаклари ўз ёнида — ўз онасининг тўқлисидай — бир чиройлик*

ухлайди. Ҳамманинг кўзи унинг оғзига тикилган эди, ундан кейин ҳамма кўзлар бирданига мингбоши томонга бурилиб унинг оғзига осилдилар. Энди уйда ўтаётган гапларнинг ҳар бирини унинг қулоқлари битта-битта овлаб борарди.

Романда инсоннинг ички кечинмалари билан боғлиқ турли тушунчаларни англатувчи мавҳум (абстракт) отларнинг жонлантирилиши қаҳрамон руҳиятидаги ҳолатларни аниқ тасвирлаш, бу тушунчаларни китобхон кўзи олдига «тирилтириб» келтириш имконини яратган: *Кўнгил, орзу, севги, севинч...* булар ҳаммаси *Салтига томон учади, унга томон отилади; уни ўраб, уни айлантириб, уни қучади!*

Синестетик метафораларда бир сезги органи билан идрок этиладиган нарса-тушунча бошқа сезги органи билан идрок этиладиган нарса-тушунчага ўхшатилади, яқинлаштирилади ва шу асосда кўчма маъно юзага келади. Масалан, *Бошқа вақтларда доим уйда, доим шу кичкина, ширин ва ишончли уйда* гапида *кичкина уй, ишончли уй, ширин уй* бирикмаларига эътибор қилинса, *ширин уй* бирикмаси мантиқсиздай туюлади, чунки уй кичкина, ишончли бўлиши мумкин, аммо ширин бўлиши ғайримантиқийдир. Англашилиб турганидай, *ширин сўзи* ифодалаган тушунча таъм билиш органи орқали идрок этилади, *уй сўзи* ифодалаган тушунча эса кўриш ёки ушлаб сезиш йўли билан идрок этилади. *Ширин уй* бирикмасидаги тушунчалар шунинг учун ҳам бир-бири билан тўғридан-тўғри бирикмайди, бу сўз бирикмаси ҳам ғайриодатийдир. Аммо мазкур бадиий матнда *ширин сўзи*да воқе бўлган синестетик метафорага кўра бу сўз «ёқимли, ардоқли» кўчма маъносида келган ва аниқ ифодаланган ижобий субъектив муносабатни кўрсатувчи ифода семаси туфайли жиддий бадиий-эстетик қимматга эга. Бу эстетик қиммат яна шунинг учун сезиларлики, айна *ширин уй* сўз бирикмасининг ғайриодатийлиги китобхон диққатини дарҳол ўзига жалб этади, ўзига хос оҳор тутилмаганлик, одатий эмаслик тасвирдаги образлилик устида китобхонни бир он тўхташга мажбур қилади. Синтактик қурилишнинг ана шундай «нотўғрилиги» бир хил тўғрилиқ, силлиқликка қараганда бадиий асар матнида лисоний-эстетик аҳамият касб этади. Бу ўринда Ш. Баллининг қуйидаги фикри ҳам диққатга молик: «...Агар олим ёки муҳандис тилни «қиёфасизлаштириш» ва янада мантиқли, мулоҳаза учун қулай қилиш мақсадида ўзгартирса ёзувчи мутлақо индивидуал фикрни, яъни эффе́ктив ва эстетик мазмунни ифодалашга яроқли қилиш учун уни қайта қуради».

Оғиз билан эмас, қулоқ билан тингланishi ҳар бир одамга маълум. Аммо Чўлпон бунинг акси мазмунида ғайриодатий бирикма тузади ва янги солиқ хабари таъсиридаги ҳайронликдан оғзи очилиб, изоҳ кутаётган оми оломнинг оний ҳолатининг реал тасвирини китобхон кўзи ўнгида гадалантиради. Романдаги ушбу гўзал ва реал тасвир фикримизнинг исботидир: *Ҳамманинг кўзи унинг оғзига тикилган эди, ундан кейин ҳамма кўзлар бирданига мингбоши томонга бурилиб унинг оғзига осилдилар. Кўплар оғизлари билан ҳам тинглардилар.*

Романда синестетик метафораларнинг жуда гўзал намуналари ва улар асосидаги бетакрор **ғайриодатий бирикмалар** борки, улар роман тилининг образлилиги ва таъсирчанлигини таъминлашга тўла хизмат қилган. Қуйидаги мисоллар айтилганларни далиллайди: *Лекин мингбоши додхонинг аж-дар кепатали иштаҳасини бир оз тўхтатмоқ лозим эди, шу учун Мирёқуб унинг ақлини ўғирламоқ мақсадида қичиқ масаладан гап очди: — Тўйни нима қилдик, хўжайин?.. Ёш йигитнинг бу ёш ширип табассумини ой ёругида алайна кўра олган ёш қиз бутун баданларидан мулоиймгина дуркираш кечганини пайқади ва қизариб тескари қайрилди.*

Романда синестетик метафоралар асосида юзага келган ғайриодатий бирикмалар таркибидаги сўзларнинг турли гуркумларга оид бўлиши кузатилади. Мисоллар: *Сиз — қуруқ ваҳимани қучоқлаб севинасиз, мен — тирик ва жони бор одамни қучоқлаб яйрайман. ... Совуқ сўфиларнинг «ҳаром» деган даъволари синиб нарча-нарча бўлган, «номаҳрамлик» сафсаталари от оёқлари остида янчилган... эди. Шу учун қўлини дарров тортиб олмасдан, ўзига келгандан кейин, бирданига жеркиб тортди.*

Баъзан ғайриодатий бирикмалар таркибидаги сўзлар ўзаро зид маъноли эса-да, бундай ҳолларда образлилик ва таъсирчанлик яна ҳам юқори бўлади, бетакрор экспресивлик юзага келади. Бундай ғайриодатий бирикмалар «оксюморонлар» ёки «оксюморон бирикмалар» деб ҳам юригилади. Чўлпон романда кўплаб ана шундай оксюморон бирикмалар яратган. Масалан, *жоҳил* ва *уламо* сўзлари мазмунан бир-бирин инкор этади, бири «билимсизлик», иккинчиси «ортиқ даражада билим эгаси эканлик» маъноларини очиқ ифодалайди. Бу икки сўз асосида «аниқловчи + аниқланмиш» типидagi сўз бирикмасини тузиш орқали ёзувчи сўзловчининг уламога нисбатан салбий муносаба-

тини кучли даражада ифодалашга эришган: *Бизнинг жоҳил уламо кимнинг салла-чопони бўлса мусулмон дейди.*

Ўзбек тилида *ҳашамат* сўзи «бойлик, безакдорлик, кўркамлиқ, оҳанжамалилик» каби маънолари билан *фақир*, *содда* сўзларига тамоман зиддир. Аммо Чўлпон бу сўзларни синестетик метафора асосида «бошларини қовуштиради» ва кучли контрастликни юзага келтириш орқали тасвирнинг таъсирчанлигини таъминлайди: *Дастурхонга қараган киши бўлмади; ҳеч ким бу фақир ва содда ҳашамат ичиди такаллуф ахтармас, кўнгилнинг хурсандликларига бўлган кетсиз майлини қондириш билангина овора эди. Куйидаги гапдаги мулоийм ва ёқимли талваса бирикмасига ҳам диққат қилинг: Унинг ҳам қизлик ҳаваслари уйғонади, юраклари мулоийм ва ёқимли бир талваса билан дук-дук ура бошлайди; икки юзи дастурхон устидаги анор сингари қип-қизил бўлади.*

Умуман, роман матнида ўзбек тилидаги метафорик кўчим имкониётлари ўзининг бутун кўлами билан намоён бўлган.

МЕТОНИМИЯ ВА СИНЕКДОХА

Метонимия ва синекдохаларнинг ҳам лисоний ва нутқий турлари фарқланади. Аммо улар тилда ҳам, бадиий адабиётда ҳам метафорага қараганда сезиларли даражада кам учрайди. Маълумки, метонимия ўзаро алоқадорликка асосланган ҳолдаги маъно кўчиши, синекдоха бутун-бўлак муносабатига асосланган маъно кўчиши бўлиб, бундай муносабатлар метафора асосида ётадиган ўхшашлик муносабатларига қараганда кам тарқалган. Бир нарса-ҳодиса билан бошқа нарса-ҳодиса ўртасидаги ўхшашлик турли жиҳатларга кўра чексиз бўлганлиги учун ҳам метафоранинг юзага келиш манбалари ҳам чексиздир. Метонимия ва синекдоханинг ҳосил бўлиш йўли ва усуллари эса улар асосланадиган муносабатларнинг аслида, ҳаётда чекланган бўлганлиги учун ҳам у қадар кўп эмас. Бу нутқани назардан олиб қараганда, метонимия ва синекдоха нафақат бадиий тасвир воситаси сифатида бадиий адабиётда, балки, умуман, тилда ҳам унчалик кенг тарқалган эмас. Бунинг устига, бадиий адабиёт матнидаги метонимия ва синекдохаларнинг аксарияти ҳам лисоний ҳодисалар бўлиб, улар аввалдан тилда тайёр ҳолда мавжуд. Бошқача қилиб айт-

ганда, хусусий-муаллиф метонимия ва синекдохалари жуда кам учрайди.

Бу ҳолатни «Кеча ва кундуз» романи тилида ҳам тўла кузатиш мумкин. Масалан, ўзбек тилида *жаноза* сўзининг асосий маъноси «дафн олдидан ўқиладиган намоз, шундай маросим» демакдир. Қуйидаги жумлада бу сўз «мотам» метонимик маъносида қўлланган, бу нутққа тасвирийлик бахш этган: *қани, йигитлар, шўхроқ ашуладан бўлсин! Жаноза босиб кетди ҳамма ёқни.*

Романда халқ тилидаги синекдохаларнинг бўлак номи билан бутунни атайдиган турлари кўп учрайди. Масалан, *чок* сўзининг асосий маъноси «тикилган буюмнинг тикиб бириктирилган жойи» демакдир, романда у халқ тилидагидай «тикилаётган кўрпа-тўшак, кийим-кечак» метонимик кўчма маъносида қўлланган ва тасвирга халқона руҳ, таъкид берган: *Ундан кейин сизнинг дастурхонингизни солиб, қўлингизга сув бериб, қизингизнинг чокларини тикишиб, хизматингизни қилиб ётардим.*

Романда ишлатилган метонимия ва синекдохалар, асосан, халқ тилида кенг тарқалган кўчимлар бўлганлиги учун асар тилига халқчиллик ва тасвирийлик бериш учун хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Чўлпон ўз ижоди, хусусан, «Кеча ва кундуз» романида ўзбек тили ўзининг эстетик вазифасини нечоғли мукамал бажара олишини катта санъаткорлик билан кўрсатиб берган. Чўлпон кенг оммага тушунарли бўлган ўзбек адабий тилини шакллантириш, уни жонли тилга яқинлаштиришга жиддий ҳисса қўшган. Бундай ҳиссани кўша билмоқ учун, энг аввало, ижодкор бу тил тарихини, луғавий захирасининг асос манбаларини, маъно-мазмунини чуқур эгалламоғи лозим эди. Чўлпон халқнинг табиатини, тарихини, миллатнинг бош белгиси ҳисобланмиш тилини фақат китоблардан эмас, балки халқнинг ўзидан ўрганган. Шунинг учун ҳам «Кеча ва кундуз» романида қадимий ва бой ўзбек тилнинг бетакрор салоҳияти, туганмас ифода имкониятлари акс этган.

Ишонамизки, Чўлпон тилининг синтактик қурилишидаги ўзига хосликларни ўрганиш орқали гўзал тилимизнинг кечаси ва бугунини янада теран англашимиз мумкин.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Насрдаги сўз назми	4
Чўлпон ва ўзбек адабий тили	5
Маънодош сўзлар	9
Зид маъноли сўзлар	18
Кўп маъноли сўзлар	22
Эскирган ва янги сўзлар	26
Шева сўзлари	29
Чет ва дағал сўзлар	35
Иборалар	39
Мақол ва маталлар	47
«Кеча ва кундуз»да тасвирий воситалар	55
Ўхшатишлар	57
Метафора	67
Метонимия ва синекдоха	78

Илмий-публицистик нашр

МАЪРУФЖОН ЙЎЛДОШЕВ

ЧЎЛПОН СЎЗИНИНГ СИРЛАРИ

Тошкент «Маънавият» 2002

Муҳаррир *Б. Муродалиев*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *Ҳ. Аҳмедова*

Теришга 07.01.2002 й.да берилди. Босишга 24.03.2002 й.да рухсат этилди. Бичими 84×108 1/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 4,2. Шартли кр-отг 4,41. Нашр т. 4,76. 5000 нусха: Буюртма № 9080. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 04-02.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг ижарадаги Тошкент полиграфия комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2002.